

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 110
(17598)

2008 чылдың
СЕНТЯБРЬ 25,
четверг

Садар өртөз
4 рубль.

Чагыдылга-2008

Хүндүлүг номчукчу!

Октябрь 1-ден «Шын» солун бажыңы-
карга кээп турары-биле солунну бөгүн
чагыдып алырыңарны утпаңар. «Тывапечать» КХН-ниң
киоскилеринде, почта салбырларында солуннуң чагыдылганын
кылып турар.

«Тывапечать» КХН-де бир айның чагыдылганы—42 рубль;
«Россияның почтазы» филиалда:
Хуу чагыдыкчыларга бир айда—72 рубль 46 көпеек;
Пенсионерлерге бир айда—63 рубль 09 көпеек;
Организацияларга—79 рубль 12 көпеек.

«ШЫН» солун Израильде

Бистиң солунувусту республикада эрткен чылдың эгезинде
сан-чурагайлар-биле алырга 10 муң кижича чагыткан. Чаңгыс
солунну 3-6 кижича номчуур деп баш удур санап алырга, ону 60
муң хире кижича номчуп турар. Март айда редакцияга Израильден
чагаа келген. Ында дилээни болза, Израильде дыка хей
кижилер тыва дылды боттары өөренип турар, ынчанга алган
билиглерин быжыглаары-биле солундан чорудуп берип
турарын дилээн. Оларның дилээн редакция хандырган.

• Медээлер

Губернатордан — тускай шаңнал

«Меридианы Тихого»
кинофестивальга киришкеш
келген бистиң чаңгыс чер-
чуртуувус Конгар-оол Ондар
Приморье крайның губерна-
тору Сергей Дарькинниң
тускай шаңналын Тывага
эккелген.

Шаңналы — турускаал демдек
болгаш 15 муң долларлыг акша
шаңналы. Ону губернаторнуң өг-
бүлөзи «Чингизблюз» фильмин
(АКШ) үш авторунга — режиссеру
Адриан Беличиге, чогаалчы Ральф
Лейтонга, фильминин кол кир-
жикчилеринин бирээзи хөөмейжи
Конгар-оол Ондарга тывыскан.

Патриотчу акцияны эрттиреринге

дузалашканы дээш
четтиргенин
илереткен

Россияның ФАЧА-ның
Кызыгаар эргелелиниң «Кы-
зыгаар — алдар-хүндү, хү-
лээлге, Ада-чурт!» акция-
зының организаторларын
Тыва Республиканың Ча-
заанга албан-езуу-биле хү-
лээлалган.

Аалчыларның Тывага эрттир-
ген патриотчу акциязы аныяктарга
улуг ужу-дузалыг дээрзин ТР-ниң
Чазааның Даргазының бирги ор-
алакчызы Шолбан-оол Иргит онза-
лап демдеглээш, ол дээш чет-
тиргенин илереткен. Школачылар
болгаш элээдилер сонугарга
көргөн база кызыгаар албанының
кылып чорудуп турар ажилда-
рының дугайында хей-хей солун
чүүлдерни билип алган деп ол
санап турар. «Россияның ФАЧА-
ның Төп кызыгаар ансамблиниң
көргүскен концерти ышкаш
мындыг бедик деңгээлдег концерт
Тывага сөөлгү 18 чылдарның
дургузунда болуп көрбээн» — деп,
культура сайыдының оралакчызы
Роман Тас-оол чугаалаан.

Россияның Кызыгаар эргеле-

линиң төлээлери акцияны рес-
публикага эрттиреринге дузала-
жып, чылыг хүлээп алганы дээш,
Тываның Чазааның кежигүнне-
ринге четтиргенин илереткеш, ТР-
ниң Чазааның Даргазының бирги
оралакчызы Шолбан-оол Иргитке,
Тываның Чазааның Аппарадының
удуртукчузу Владимир Кочер-
гинге, культура болгаш инфор-
мация политиказының сайыды
Вячеслав Донгакка, Кызыл хоо-
райның мэри Владислав Хо-
валыгга, хөгжүм-шии театрының
директору Начын Шалыкка РФ-тиң
ФАЧА-ның кызыгаар албанының
удуртукчузу Владимир Прони-
чевтиң өмүнээзинден хүндүлел
бижиктерни болгаш белектерни
тывысканнар. Ада-чурттуң улуг
дайынының хоочуну Василий
Вертепинге өртектиг белек —
швейцар шакты берген.

Мал оорун туразында ялалаан

Сентябрь 18-те Кызыл
кожууннуң «Юность» дыш-
танылга лагеринин чоогунда
турлагдан алды инекти оор-
лаан.

Когаараан улус малын оор-
латканының дугайында милицияга
дораан дыңнатпайн, оларны бот-
тары дилеп чоруп турган. Чүгле
дараазында хүнде чедишкинниң
түннелдер чок болганы-биле, Кы-
зыл районнуң иштики херектер
килдизинге дуза дилеп чедип
келгеннер.

Милиционерлер оорлаткан
инектерни Чедер хөлдүн чанындан
тып алган.

Когаараан улустуң ийи думала-
ры аңгыланып чорупкаш, кара-
зыттырып турар улуска шагдаа-
ларны мурнай чеде берген болган.
Аңаа баргаш олар туразында яла-
лап, мал оорлаан кижини меде-
релин ышкындыр эттеп каапкан.
Миннип келгеш, эттедип каапкан
кижини Кур-Чер суурнуң эмнелге-
зинге апаарга, аңаа ол чок болган.

Алышкыларны тудуп алган,
оларга удур кеземче херзэн от-
турган, истелгени чорудуп турар.

Сентябрь 27 — кижизидикчи башкыларның болгаш
школа назы четпээн уруглар албан черлеринин
ажылдакчыларының хүнү

"Оргаадай" — кадык чаштар дээш...

Алимаа Ондаровна Дыртыл-оол, Чойганмаа Бурбуй-ооловна Ооржак.

«Кижича болуру — чажындан, аът болуру —
кулунундан» деп тываларның өттүр сөглээн
мерген үлөгер домаа бар. Өгбелеривис
сөглээр сөглээрде, ыялап-ла шынын чугаалаар
дээрзинге чеже катап амыдыралдан көрүп,
бүзүредивис дээр.

Өвүр кожууннуң Хандагайты суурда
чаштарның кадынын быжыглаар дээш ажыт-
кан уруглар сады «Оргаадай» — чаптанчыг
оран-савага кирер аас-кежиктиг болдувус.
Амыдыралдың экижип оранының бадыткалы
ол ышкажыл, баш бурунгаар уругларның ка-
дынын камгалаар айтырыгже кичээнге күш-

телген. Кандыг-даа нация чон чидип-ээилбес
дизе, бодунуң салгалынче чүнү мурнай са-
гыш салыр ужурулуг, тывалар база ону сагып
турар. Өкпе аарыг ада-иелерниң ажы-төлүн-
че ол халдавырлыг аарыг непереп таравазын
дээш, кадык чаштар аарывазын дээш, олар-
ны тускай дүрүм езугаар эмнеп, мага-боттуң
күш-шыдалын быжыктырар эм-таңны, вита-
миннерни үе-шагын шыңгыы сагып тургаш
берип, ашкарып-чемгерип, шайны безин
тускай оъттардан хайындырып, арыг-силги
азырап, бүгү негелделерни сагып турар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Байыр чедиришкиннери келбишаан...

Тыва уран чүүлдүн бир
көскү ажилдакчызы Анато-
лий Сергеевич Серенге оон
юбилейин таварыштыр ба-
йыр чедирген телеграмма-
ларны Россия Федерация-
зының Культура сайыды
А.А.Авдеев, Красноярск
крайның культура Сайыды
Рукша чоруткан.

«Салым-чаяанныг тур-
гузукчу режиссер, уран сөс-
түн мастери болгаш ыраажы
бооп, силер Россияның бол-
гаш Тываның профессио-
налдыг уран чүүлүнге кон-
чуг улуг үлүг-хууну кириген
силер» деп, А.Авдеев теле-
граммасында демдеглээн.

АНОНС / АНОНС

Октябрь 1—Улуг назылыглар хүнү. Бо кайгамчык
байырларда Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш
социал политика яамызының сайыды К.Т. Даваа
база оон оралакчылары бистиң «Шын» солунга кээп,
номчукчуларның сонугаан айтырыгларынга
харылап, «дорт харылзаага» киржир. «Дорт
харылзаа» бетинде яамының 5-37-22—өг-бүле
талазы-биле килдис; 5-36-85—хоочуннар-биле
харылзаа тудар килдис; 5-15-43—юридиктиг
килдис-биле харылзажып, ол телефоннарже
долгап, силерни сонугадып турар айтырыг-
ларыңарны салып болур Силер.

Октябрь 1-де, 10 шактан 12 шакка чедир «Шын»
солуннуң 2-03-88; 2-03-87; 2-17-09 телефоннарынче
долгап, сайыттың бодунга болгаш оон оралакчы-
ларыңа айтырыгларны салып болур Силер.

«Дорт харылзаага» чедир редакцияже
долгаңар, чагаадан бижиңер.

«Шын» солуннуң редколлегиязы.

БАГЫВЫС-ДАА, БАЙВЫС-ДАА КОНЧУГ...

«Шын» солунга Надежда Очурнуң «Багывыс-даа, байвыс-даа кончуг» деп материалдында көдүргөн айтырынга каттышкан дыка хөй чагаалар редакцияда кээп турар. Оларның аразындан Сукпак школазының башкылар коллективиниң кыйгырынын редакция деткип, бо коллективтиң эгелекчи, идепкейжи чоруун демдегеп, оларның кыйгырынга бүдүн республиканың чурттакчы чону катчы дээрзинге бүзүрөп парладывыс.

Сукпак сумузунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралының депутаттарына кыйгырыг

Хүндүлүг депутаттар!

Сукпактың ортумак ниити билиг школазының коллективи силерниң кичээнгейинерни спирт холумактыг суксуннарны хондур садар чоруктуң доктаамал апарганынче угландырып тур бис. Ынчангаш сумуда кадык эвес амыдыралдыг байдал тургустунган. Хөй кем-херек үлгедиглери арага аймаа садып турар черлерден ырак эвес черлерге ээрик кижилериниң буруузу-биле болуп турар. Орулга кирип алып дээш магазиннерниң ээлери болгаш садыгжылары спирт холумактыг болгаш пиво аймаан элээдилерге, харын-даа эге школаның өөреникчилеринге безин садып турарлар. Ээрик чораан элээдилерни эрге-хоойлу үрээринге чедирип турар. Өлүмүг төнчүлүг

таварылгалар база турган. Эрткен чылдың 6 айларында ээрик чораан 30 элээдилерни туткан.

Бистин уругларывыстың чуртталгазының шынары, айыыл чок чоруу болгаш кадыкшылы бистин коллективти силерге спирт холумактыг суксуннар болгаш пиво садып турар магазиннерниң ажылының чурумун кызыгаарлаар аргаларны көөрүн болгаш арага аймаан кезээкиниң 20 шак соонда садарын хоруурун дилээр ужурга таварыштырып турар. Садыгжыларның болгаш садыглар ээлериң 18 хар четпээн кижилерге арага болгаш пиво аймаан саткан дээш харысалгазын күштелдирерин диледивис.

Сукпак ортумак школазының коллективи.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарына Чөөн-Хемчик кожууннуң чонунуң (соңгукчуларының) мурнундан кыйгырыг

Силерни, Чөөн-Хемчик кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарын, бистер, кожууннуң чону, соңгукчулары, силерге улуу-биле идегеп, чер-чуртувустун, арат-чонувустун амыдырал-чуртталгазын экижидери-биле, аталдарыңарны, арын-нүүрүңерни чон мурнунга бадыткап, депутат хүлээлгенерни шын сеткилиңер-биле күүседир боор деп улуу-биле идегеп, соңгудувус.

Силерни бистер, кожууннуң чону, кожууннуң төлөптиг хамаатылары-дыр деп хүндүлөп, бүзүрөп тур бис.

2008 чылдың февраль, март айларында Чөөн-Хемчик кожууннуң бөлүк соңгукчулары кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының адресинче кожууннуң бөгүнгү база келир үезиниң хөгжүлдизинге хамаарыштыр чиди-биле тургустунуп келген чугула айтырыгларны хуралга сайгарып бээрин дилеп, кожууннуң баштыңы – хурал даргазы Святослав Чотпаевич Ондарга ажык чагаа болгаш негелде-бижиктерни киридвис.

Ол чагаавысты С.Ч.Ондар Чөөн-Хемчик кожууннуң Төлээлекчилер хуралының ээлчег чок тускай сессиязынга дарый сайгарып көөрүн бистерге аазаан.

Бо хүннерге чедир ол арын-нүүрүн артынга кагаш, бодунуң биске (соңгукчуларга) аазаан сөзүн күүсетпейн барды.

С.Ч.Ондарга ол дугайты хөй каптап баарывыска, ажыл шагында бодунуң ажылдаар ужурлуг кабиндинге черле орбас дарга болду. Ону Силер, хүндүлүг депутаттар, база эскерген боор силер.

Кысказы-биле чугаалаарга, ол кандыг-даа шийтир хүлээп шыдавас, ажылын угбайн турар, кожуун баштыңы хүлээлгезин шуут күүсетпейн турар кижидир деп, чон аразында билдинип келди.

Оон түнелинде кожууннуң Төлээлекчилер хуралы бары-чогу-даа билдинмес (өлүг) орган апарды. Шак ындыг байдал чонувустунда, кожуунувустунда ат-алдарыңа кончуг багай-дыр.

Тус чер чагыргаларының дугайында №131 Федералдыг хоойлуда көрдүнгени чонун эрге-чагыргага киржир эргелери база кызгадатынып турар-дыр.

Хүндүлүг депутаттар, ындыг багай, ынчангы байдал моон соңгаар бистин төлөптиг кожуунувуска кажан-даа турбас ужурлуг.

Ынчангаш кожууннуң баштыңы – Төлээлекчилер хуралының даргазы С.Ч.Ондарның ажылын бүгү талалыг сайгарып, өөренип көөрү-

биле Хуралдың ээлчег чок сессиязын дарый эрттирерин силерден диледивис (кыйгырдывыс)!

Силерниң шийтирлиг тура-сорууңардан чонувустун болгаш кожуунувустун келир үеде амыдыралы дорт хамааржыр деп, силерниң соңгукчуларыңар идегеп тур бис.

Хүндүткел-биле база улуг бүзүрел-биле,
Чөөн-Хемчик кожууннуң чону (22 кижиди адын салган)

С.Ч.Ондарга ол дугайты хөй каптап баарывыска, ажыл шагында бодунуң ажылдаар ужурлуг кабиндинге черле орбас дарга болду. Ону Силер, хүндүлүг депутаттар, база эскерген боор силер.

(Төлөвирлиг).

БУРУНГУ ТЫВА ХӨГЖҮМ ХЕРЕКСЕЛДЕРИ

Херек материалдарны Улуг-Хем кожуунга чурттап ажылдап чораан хөөмейжилер Андрей Чүлдүм-оолдан, Тумат Кара-оолдан, Хуурак Кыргыстан, ачам Мижит-оол Донгактан болгаш өске-даа бо хөгжүм херекселдеринге ойнап, оларны ажыглап, боттары кылып ап чораан хоочундардан дыңнап бижээн мен.

Ол шагда хөгжүм херекселдериниң хевири, хемчээли бодунуң кылып алыры-биле болур. Шуут ыяап-ла ындыг турар деп дүрүм чок турган. Ам бо үеде-даа болза, аңгы-аңгы-дыр. Бир эвес чаңгыс-ла хөгжүм херекселдин кижиди бүрүзүнүң бодалы-биле, сагыжы-биле сайгарар болза, база-ла аңгы-аңгы болуру чугаажок. Бо хөөмей чылында мону номчааш, өске эш-өөр база саналын кири бээр боор деп бодал-биле мону бижидим.

Бистин көшкүн амыдыралдыг чораан өгбелеривис онзагай, чараш үнүг хөгжүм херекселдерин боттары кылып ап, ойнап чораан. Бир-ле ыяштан азы бир-ле чүведен кандыг-ла бир үнү, аялганы үндүрүп алырын кызыдып, аргазын тып чораан. Шөвөр кижилер оон-даа ыңай болбаазырадып чорза-чорза, хөгжүм херекселдери элбээн. Шуут доктаамал, ылап хөгжүм херексели болгужеге чедир узун-на орук эрткен. Оларны канчаар ажыглап чорааныл?

Игилди тоол ыдарда, хөөмей күүседирде, **бызаанчыны** ырлаарда, **чадаганын** ыры үдээрде, **дошпулуурну** — сыгыт, каргыраа күүседирде, **хомусту** — хой кадарарда, **амырга, эдиски, шоорну** аңаарда ажыглап чораан.

Дүңгүр, орба, коңгулуур, коңгураа, кыңгырааны хамнар ажыглаар. Бүрээ-бүшкүүр, шаң-кеңгире, тун, коңга, дамбыра, депши, дуудорумну ламалар ажыглаар.

Оларны чүүден канчаар кылып ап чорааныл? Баштай-ла кадыг дыт ыяшты тып алып. Ийи талазындан суг агып баткан, бедик черге үнген чарт ыяш болур ужурлуг. Ындыг ыяштын ортузунда дээрбээ долгай болбас. Төгериң дески, чарлыгы дорт болур. Кайы-хире херек-тир, ол хемчээли-биле кескеш, сугга чонун үндүр хайындырып кааптар. Оон өл инек мыяа-биле сиңир чагаш, өдөкке хөөп каар. Он хонган-

да уштуп эккээрге, хүрөң өнүг апарган болур. Ыяштың өззөңгө кири өткөн болгаш, канчаар-даа чонарга читпес. Ону кургадырда изиг хүн караанга эвес, хөлөгеге кургадыр.

Чазап кылырда адаандан бажынга чедир чаңгыс ыяш болур. Кандыг-даа уланыч турбас. Адаанда үн үндүрер черин, арнын кеш-биле шып алып. Аңаа аң, серге, балык кешин болбаазырадып кылгаш, хылы кылдыр айт кудуруун ажыглап чораан. Турган-на айттың кудуруун кезип албас. Кончуг чыраа-саяк, чүгүрүк айттың кудуруун ээинден хап-савалыг аалдап алып. Эмдик аскыр кудуруу аажок эткир дижир. Кудурукту кара-суг бажынга суккаш, даш-биле базырып каар. Чеди-сес хонганда, хылдарның баштары ийи адыр апарган болур. Ол адырдан алгаш, ийи аңгы тырттарга, бир хыл ийи апаар. Чингизи каракка көстүр-көзүлбес. Ынчангаш ол-ла суук хевээр, хылдарны катпайн хылдап алып.

Дошпулуур хылын кадып калыр. Дошпулуурну шөйүндү-биле база хылдап алып чораан. Игил биле дошпулуур ийи хылдыг. Бызаанчы дөрт хылдыг. Чадаган 6, 12, 24, 48-даа хылдыг болур. Игилдин чазы аңгы, бош, а бызаанчының чазының хылдарын суккулаштырып каан тудуш болур. Игил, бызаанчы колдуунда айт баштыг азы кошкар баштыг болур. Айт баштыг кылдыр кылыры хүндүткел, чоргаарал хевирлиг. Ол айт бажын ыяап-ла ногаан кылдыр будуур турган.

Игил

Мындыг тоолчургу чугаа бар. Бир шөвөр кижиди игил кылып алган чүве-дир. Оозунуң эткири-даа аажок болган. Ындынныг, ыңгылыг. Аңаа таалааш, ону дыңнакааш, холдан салбастап, ойнап-ла олурар апарган. Ойнай бээр-ле, улуг эргек дурттуг, ак салдыг ашак келгеш, «Чүнү эккеп берейн, ам-даа ойна» дээш, сөгүрүп туруп бээр. Чүнү-даа эккел дээр-ле, кайнаар-даа айбылаарга, үр болбас, дораан эккелгеш, база-ла «Ам чүнү эккэйн» деп сөгүрүп туруп бээр мындыг. Олураарга олуртпас, чыдарга чытырбас апарган. Игил

ээзи уйгу-чыдын, дыш-даа чок, шуут хилинчектенип, арып-доруп баксырай бергеш, бир караң көрнүр кижиге чүү болганын, канчап барганын, ак салдыг бичии ашак дугайында чугаалааш, оон канчап адырлып алырын айтырган. Ол шо-төлгезин салып көргөш, мынча деп-тир: «Ол кээп турар ак салдыг ашак дириң деп чүве-дир. Дириңнедир ойнап алган-дыр сен. Ам баргаш, ойнай бээринге база-ла чүнү эккэйн деп сөгүрүр эвеспе. «Ногаан айттан тып эккел деп айбылаар сен» деп сүме кат-

Езу-чаңгындар

кан. Игилчи өөңгө келгеш, игилин туткаш олуртпаарга, шынап-ла, дораан келгеш, сөгүрүп эгелээн. «Ногаан айттан тып эккел» деп-тир. Демгизи чоруткаш, олчаан келбээн. Ам-даа ногаан айт тыппайн чоруп турар хевирлиг. Ол кончуг дириңден арай деп адырлып алган кижиди чүү боор, игилиниң айт бажын ногаан кылдыр будуур алган. Игилде айт бажын оон эгелээш-ле ногаан кылдыр будуур чүве-дир.

Бызаанчы

Шөвөр кижиди дөрт хылдыг хөгжүм херекселдерин чогаадып кылып алган, ойнаары-даа аажок апарган. Ол кижиниң ады Бызаакай чүве-дир. Ону магадап, таалап дыңнаан улус «Чогум черле чүү деп хөгжүм чүвөл бо?» деп сонургап айтырар апарган. Үнүн дыңнаарга бызаа-даа эткен ышкаш, бодунуң ады база Бызаакай боорга, «бызаанчы деп чүве-дир» дээн. Ол-ла хевээр ындыг ат тывылган.

Хомус

Шаанда бир аңчы кижиди, тайгага аңнап чорааш дыңнаарга, аялга дыңналып турар болган. Ол угже аяар кеденгирлеп чеде бергеш көөргө, кончуг улуг даг-иргек, сын-гаш ушкан чарт дыттың кожайып артып калган чартыларын чинге, чоон аайы-биле тырткылап ойнап орган, оозу аялгалыг. Даг-иргек шаанга кири ойнааш чорутпаарга, аңчы баргаш база-ла чинге, чоон аайы-биле тырткылап ойнаарга, аялга үнүп турар болган. Оон бээр-ле хомусту чүден-даа кыла шаап

алыр апарган. Эки ыяш бүдүжүндөн Эдип алган игилимни. Эмдик аксыр кудуруундан Этсип алган игилимни.

Быдаа чөмчү кылып орда, Авам, ачам эки-ле ийин. Бызаанчылап ойнап орда, Акым, угбам амыр-ла ийин.

Алаак черниң ыяжындан Чазап алган дошпулуур. Аскыр айттың кудуруундан Хылдап алган дошпулуур.

Саралазы эки адым, Саарын какпайн мунар силер. Чадаганым эки эдим, Чарбайн, үспейн ойнаар силер.

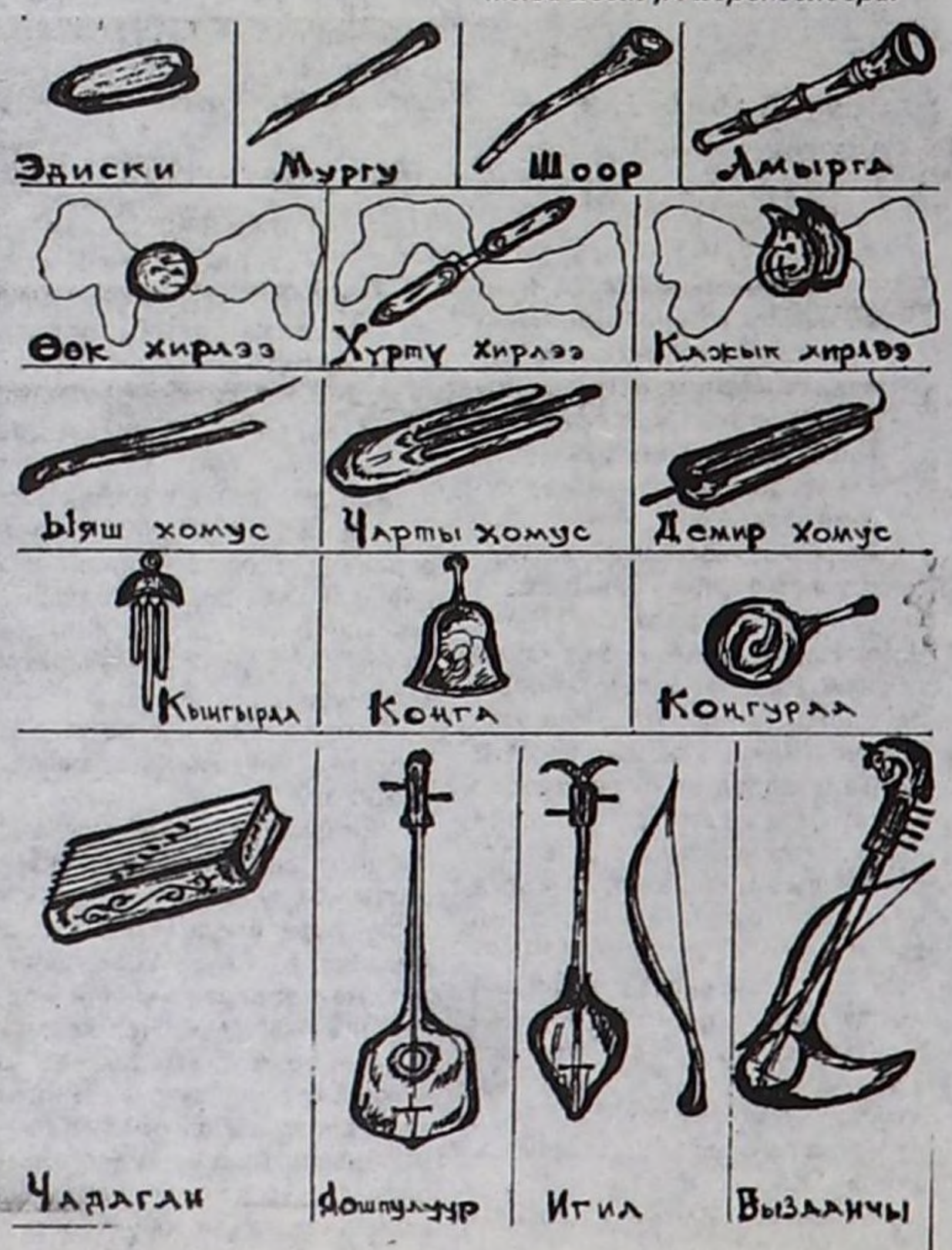
Хойлар бажы дозарымда, Хойлап алып хомузуну. Хоор-ла чоңга аян тудар Хоюг үнүг бодумайны.

Дагдан үнген дая-хомусту Даайым кылып берген чүве. Дагга тайбас хөм-не идиимни Күүйүм даарап берген чүве.

Шөлден үнген сөөскен-хомусту Чөстөм кылып берген чүве. Шөлгө тайбас хөм-ле идиимни Угбам даарап берген чүве.

Тыва чонунуң бир янзы, онзагай хөгжүм херекселдерин хүндүлөп, ону сонургап, ойнап чорууруңарны күзээр-дир мен.

Олег МИЖИТ-ООЛ.
Чурукта авторнуң чураан тыва хөгжүм херекселдери.

"Оргаадай" — кадык чаштар дээш...

(Төңгүзү. Эгези 1-зи арында).

Өвүрде уругларның кадыын быжыглаар уруглар сады «Оргаадай» тургустунга-ла үр болбаан-даа болза, өвүржүлөрниң хүндүкелин чаалап ап четтигипкен. Төлү дээнде ие кижикандыг ийик, бо уруглар садының ажилдакчылары база ындыг, ынчангаш оларга ада-иелер бүзүрээр болгаш идегээр. Кижик төлүн кымга бүзүрээр боор, бодундан өске. Ынчалза-даа эриг баарлыг, шилип алган мергежилинге шынчы улус чоруур болбайн канчаар. Ылангыя чаш төлдү ажаап-карактап деп чүве амыр эвес, ону чүгле биче сеткилдиг, сагыш човаачал кижилер кылып шыдаар.

Уруглар садының турар бажыңы оон мурнунда ийи аал чурттаар бажың турган болгаш, арай таарымча чок-даа болза, болдунар аргазын көрүп тургаш, удуур өрээлдерлиг, ойнаар болгаш күш-культура кичээлдери эрттирер залдарлыг, кухнялыг кылдыр таарыштыр тургускан. Ылангыя арыг-ланыр тускай өрээл чогу бергерге таварыштырып турар. Дериг-херекселдер чедишпес, ылангыя кабиналар, стол, сандай. Чунар аңгы өрээл чок. Бо чайын кижизидикчи башкылар, ажилчыннар боттарының күжү-биле септелгени

Саида Бавуевна Сат.

бүрүнү-биле дооскан. Коллективке немелде тудуг негеттинип турары илден. Котельная уруглар бажыңындан он метр хире озалааш турарын дүрүм негеп турар, ынчангаш ону эде тургузарыңа хынакчылар каш-ла ай ишти хуусаа берген.

Бо коллективтин удуртукчузу Саида Бавуевна Сат кижизидикчи башкылар биле ажилчыннарын эвилелдеп тургаш, боттарының кү-

жү-биле бүгү септелгени кылып алган. «Оргаадайның» даштыкы девискээринде чаагайжыдылганы кылганы эки, янзы-бүрү чечектер эмгежок.

— Бистинде 25 уруг бар. Олар программа езугаар кичээлдеп турар. Башкыларывыс четчир. Оон мурнунда удуртукчуус турган Күнзеңмаа Кармаевна Куулар арга-сүмезин бербишаан, амгы

үеде кижизидикчи башкы болуп ажилдап турар. Күш-культура кичээлдерин Ефросинья Канчырооловна Иргит эрттирип турар. Кижизидикчи башкылар ажилыңа кызымаккай чоруун көргүзүп турар деп санаар мен. Ол дээрге Алимаа Ондаровна Дыртый-оол, Саяна Алексеевна Монгуш, Аяна Дамчат-ооловна Монгуш, Октябрина Кызыл-ооловна Сат олардыр. Психолог башкы Шончалай Викторевна Салчак солун шинчи-

нянялар, хүндүскү нянялар, кочегарлар, таңныылдар бир демниг ажилдап турар дээрге, удуртукчу кижиниң улус-биле эптиг-топтук чугаа кылып билиринде, оларны эптиг углап-баштап билиринде болгай. Шынал-ла, Саида Бавуевна кончуг оожум-топтук, сөглээн сөзүн ээлеп чаңчыккан удуртукчудур дээрзин эскердивис.

— Уругларның кадыын быжыглаарындан аңгыда, тускай программа езугаар школаже кире-ринге чедир оларның чугаа-домаа сайзыраңгай, орус дылга сонугалдыг, боттары шимченгир, чараш чүүлге ынак, езу-чаңчылдарның эге билиглерин билир кижилер болзун дээш, башкылар хөй чогаадыкчы ажилдарны кылып турар. Ада-ие-биле сырый харылзааны тутпушаан, «Ажык эжик» хүннерин, Март 8, Шагаа байырлардарын солун кылдыр эрттирип турар-деп, Саида Бавуевна чугаалады.

Уруглар садының дузалап ажил-агийында элээн каш мал-маганныг. Олар аңгы кадарчылыг. В.С.Кууларга акша-шалыңын төлөп берип, шеф-биле дузасын-даа кадып турар, ынчангаш мал-маганның өзүп турары эки. Келир чылдан эгелеп картофель тарыыр сорулгалыг.

Келир үеде кадык чаштар дээш бир демниг ажилдап турар «оргаадайжыларга» профессионал байырлалын таварыштыр байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа чедишкениг ажилдаарын, мынчаар-ла эптиг-демниг чоруурун күзеп каалы.

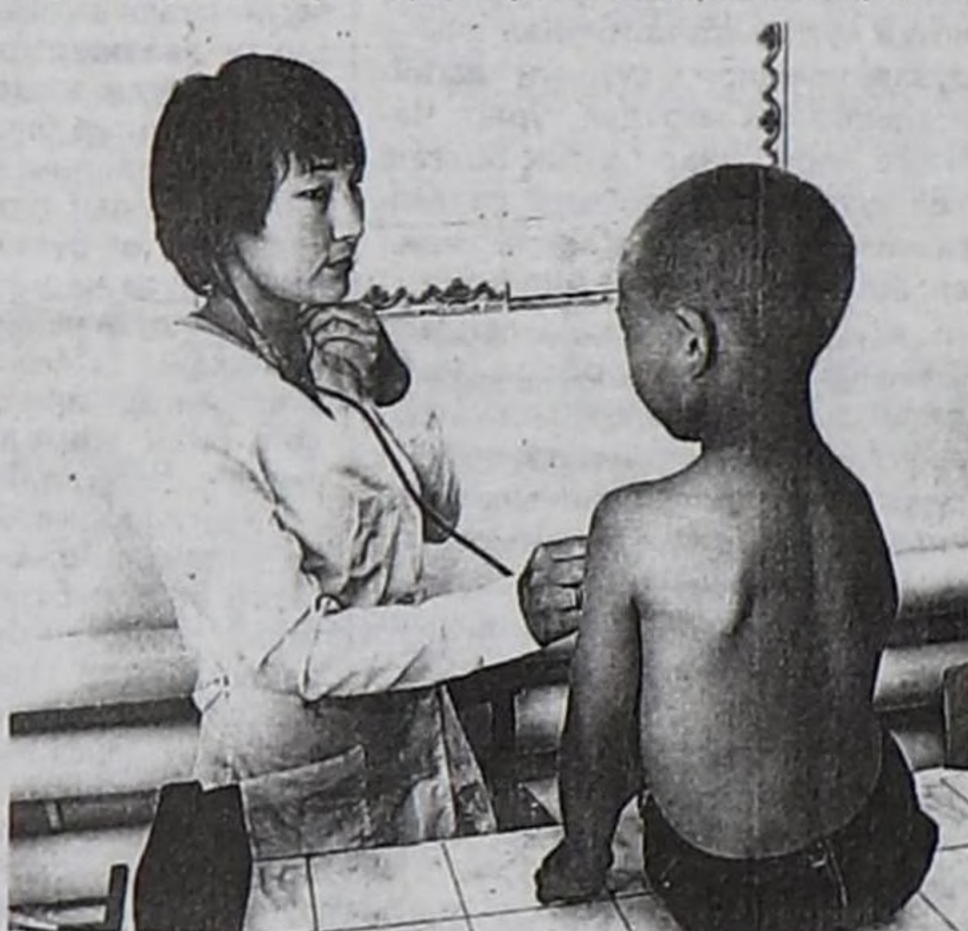
Светлана БАЛЧЫР.
Чуруктарны Айлаң ДОНГАК тырттырган.

Оюмаа Самбууевна Монгуш.

лелдерни кылып, башкыларга консультацияларны берип турары өөрүнчүг — деп, Саида Бавуевна коллегаларының ажилыңа эки үнелелди берди.

«Оргаадайга» кижизиттиргенерниң кадыы эки болуп турарында чүгле башкыларның, эмчилерниң эвес, а бүгү ажилчыннарын үлүг-хуузу бар. Ажил-агий эргелекчизи Оюмаа Самбууевна Монгуш арга-дуржулгалыг кижилерниң бирээзи дээрзин поварлар Салбак Кыдат-ооловна, Алимаа Ивановна чугаалады. Аш-чемниң шынарын экижидип, менюга янзы-бүрү аш-чем турзун дээш ол бүгү хемчеглерни ап турарыңа таарзынып турар болдулар. Дүнеки

Ая Калдар-ооловна Монгуш.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызын тургустунганының дугайында

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының шынарлыг структураларын тургузары-биле 1999 чылдың октябрь 6-да үнген № 184-ФХ «Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга (төлээлекчи) организацияларының болгаш күрүнениң күүсекчи эрге-чагырга органнарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлунуң юстиция, адвокатура болгаш нотариат адырының бүрүн эргелерин боттандыра-биле, Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «г» пунктузунга, 2003 чылдың январь 4-те № 97 УХ-1 «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының статусунуң дугайында» болгаш 2003 чылдың декабрь 31-ниң № 95 УХ-1 «Тыва Республиканың Чазаның дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлуларынга дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. ТР-ниң Юстиция херектериниң талазы-биле яамызын тургузар.

2. Тыва Республиканың Эптештирилге судьяларының болгаш күрүнө нотариалдыг контораларының ажил-чорудулгазын хандырап талазы-биле агенствозун кызыргаш, оон функцияларын Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызынга дамчыдар.

Тыва Республиканың Чазаның ийи ай үе дургузунда: Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызының дугайында Дүрүмнү бадылаар; Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызының ажилдакчыларының чогуур санын тургузар; боттарының актыларын бо Доктаалга дүүштүрер; бо Доктаалды боттандыра-биле

холбашкан саң-хөө, организастыг болгаш өске-даа айтырыгларның шиитпирин хандырап.

4. Бо Доктаал парлалгаже үнген хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2008 чылдың август 25 № 191

Тыва Республиканың эргелеп-башкарылга кадрларының курлавырын тургузар болгаш белеткээр талазы-биле республика комиссиязының дугайында Тыва Республиканың эргелеп-башкарылга кадрларының курлавырын тургузар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың эргелеп-башкарылга кадрларының курлавырын тургузар болгаш белеткээр республика комиссиязын тургузар.

2. Тыва Республиканың эргелеп-башкарылга кадрларының курлавырын тургузар болгаш белеткээр комиссияның составын бадылаар.

3. Тыва Республиканың эргелеп-башкарылга кадрларының курлавырын тургузар болгаш белеткээр республика комиссиязының ажил-чорудулгазының организас-техниктиг хандырылганы, оон иштинде Комиссияның ажилыңа хамаарышпас эксперттерни хаара тударын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2008 чылдың август 25 № 190

КӨЖЕГЕ АЖЫТТЫНАР

Дүүн В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының удуртулгазы массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Аңаа кол чугаа театрның 73 дугаар чаа сезонунуң ажыдышкынынга хамаарыштыр болган. Театрның директору Н.К.Шалык, оон оралакчылары Е.Н.Ооржак, С.С.Хертек, кол режиссер Н.Н.Ооржак журналисттерге кыска тайылбырны берген болгаш оларның сонугааны айтырыгларга харыялаан.

Театрның чаа сезон ажыдышкыны-октябрь 3-те болур. Чаңчыл езугаар көжегени тыва классика апарган В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шини ажыдар.

Чаа сезонда көрүкчүлерге театр коллективи оон мурнунда бараалгадып турганы шиилерден аңгыда ийи чаа шини көргүзөр. Ол дээрге сураглыг чогаалчы Эдуард Мижиттин «Күлтегин» деп маадырлыг шеригжиткен трагедиядыр. Ону Тываның Улустуң болгаш Россияның алдарлыг артизи Алексей Ооржак тургускан. Уругларга «Сапыктыг динс» деп тоолду чаа белек кылдыр Николай Ооржак тургускан.

Бистиң корр.

2008 чылдың октябрь 12 —

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыгыжының депутаттарының немелде сонгулдаларының хүнү

Южный чаңгыс мандаттыг №41 сонгулда округу
Ая Сүге-Маадыровна
САЛЧАК

ТӨЛЕПТИГ КЕЛИР ҮЕ ДЭЭШ!

Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиумунун 1938 чылдың октябрь 5-те үнген шийтири езугаар Көк-Тей суму-зун Кызыл хоорайның чагыргазында дамчыткан. Ынчан суурга 124 арат ажил-агыйлыг 500 хире чурттакчылыг 6 арбан турган.

1975 чылдан бээр Каа-Хем суур республиканың чаа тургустунган эң улуг районнарының бирээзи - Кызыл районунун төвү болу берген.

Хоорайжиткан Каа-Хем

КАА-ХЕМ СУУР

Хөмүр-даштыг, тудуг-суурлуг
Хөгжүлдеги Каа-Хем суур.
Эртемденнер шинчилеп каан
Эртинелиг черим бо-дур.

Хоор-сарыг ховуларлыг,
Хойлуг, малдыг
Каа-Хем суурум.

Кызыл-биле тудуш хөгжээн,
Каап болбас Каа-Хем суурум.

Каш янзы нация чоннун
Каас-чараш Каа-Хем суурум.
Төөгүзү балаттынмас,
Хөгжүлдеги Каа-Хем суурум.
С.СЕРЕНТ.

Саннар, фактылар

Шөлү — 5,2 муң кв. км.
Чурттакчы чону — 12300 ажыг.
Эр чурттакчылар — 5187, херээжен чон — 6013.
Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчилери — 9.
Күш-ажылдың хоочуннары — 314.
Дайынчы демиселдин хоочуннары — 115.
Күш-ажыл фрондузунун киржикчилери — 89.
Ада-чурттуң улуг дайыныга өлгөн маадырлар — 62.
Пенсионерлер — 2962.
ТР-ниң Көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчылары — 3.
ТР-ниң Културазының алдарлыг ажилдакчылары — 10.
ТР-ниң Улус өөредилгезинин алдарлыг кижилери — 3.
РФ-тиң Улус өөредилгезинин алдарлыг кижилери — 8.
ТР-ниң Кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчылары — 1.
ТР-ниң Алдарлыг ажилдакчылары — 7.
Суурнуң Хүндүлүг хамаатылары: Кононенко Н.П., Сарапулов А.В., Шулуу О.А.-Ш.

ЧЕДЕН ЧЫЛДАР ШУУЖУП ЭРТСЕ-ДАА...

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунун 1975 чылдың октябрь 10-да үнген Чарлы-биле Каа-Хем көдээ Совединин дилээн хандырып, улус депутаттарының хоорайжиткан Каа-Хем суур Соведин тургускан.

Хоорайжиткан Каа-Хем суур-да амгы үеде 12300 ажыг кижилг 3126 өг-бүлелер чурттап турар.

Суурнуң шалыпкын хөгжүл-дези XX вектин 80 чылдарында эгелээн. Чаа организациялар, бүдүрүлгелер тургустунуп, Көк-Тей ортумак школазынга немелде туду-ну кошкан, чуртталга бажыңнарын, уруглар садтарын туткан. Чылыг четкилерин ажылгалга киригени-биле чуртталга бажыңнары, албан-организациялар, библиотекалар, садыг база культура черлери, кадык камгалалының бажыңнары чылыг энергиязы-биле хандырт-тынган. Кызылдың куш фабриказы ажылгалга кирген, Каа-Хем аттыг №1317 шимчеп чоруур механизас-таттыг колонна септелге-тудуг организациязы шудургу ажилдап эгелээн. Кызылдың холушак са-дыг-саарылга бүдүрүлгези, Кызыл райхереглекчилер организациязы ажылын улам идеккейжиткен. Каа-Хем хөмүр даш уургайы база «Көк-Тей» совхоз орулгалыг ажилдап турган. Чаа тургустунган «Кызылский» совхоз чонну янзы-бүрү ногаа аймаа-биле хандырып эгелээни бир онзагай солун.

Албан-организациялар-даа, суурнуң чурттакчылары-даа суур-нуң чаагайжылдыгынга идек-кейлиг кирип турган. Серебрянка хемниң эринге дыштанылга зоназын, спорт шөлдерин кылып, спорт залды туткан.

Культура одаглары база уран-чүүл школары чурттакчы чонун бот-идекейинче улуг кичээнгейни угландырып, бот-тывынгыр театр, ыры база танцы ансамблдери тургустунган. Суурга эгелеп чо-руур чогаалчыларның шүлүкте-рининг база композиторларның «Хербис» деп чогаадыкчы клу-ву ажилдап эгелээн. Ооң баштайгы удуртукчузу шүлүкчү Э.Хаян турган.

XX вектин 90 чылдарында бүгү чуртка база республикага болган буураашкынныг өскерилгелер кожуун төвү хоорайжиткан Каа-Хем суурну база оюп эртпээн.

Ынчалзакчок үениң халаптыг уржуктарынга алыска-даа, чон хол куруг олурубайн, рыноктуг харыл-зааларның чажыттарын чоорту шингээди, бергелерни ажып эртип, бут кырынга туруп эгелээни амгы амьдырал бадыткап турар.

Суурда чаа хевирниң үлетпүр бүдүрүлгелери, чаа хевир-лерниң коллективтери, организациялары

тургустунган. 10 көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери чылда 7200 кубометр ыяш материалын белеткеп турар, 4 пилорама, 40 садыг, 19 киоск, 6 кафе-столовая, 6 пекарня, 3 автозаправка станциязы, 25 автомашина турар чылыг 6 стоян-калар-биле каттай Күрреестре шупту 386 хуу сайгарлыкчылар бүрүткеттинген.

Чурттакчы чоннун хуу малы чылдан чылче өзүп олурар: мы-йыстыг бода мал — 1899 баш, шээр мал — 14855, чылгы — 267, хаван — 5376. Үлетпүр продукциязының объему 12,0 хуу өскөн, оон 190 млн. рубль орулгалыг болган. Хөмүр-дашты 328 муң тоннаны сөөрткен, ыяш материалдарын 2100 кубометрни, хлеб-булочка кылыгларын — 216 тоннаны бүдүргөн. Ажил-агыйлар ниитизи-биле 2220 тонна сүттү, 1190 тонна этти, 567 тонна дүктү, 7,2 муң дагаа чуургазын бүдүргөн.

Суурну электри-биле 12 под-станциялар хандырып турар. Чурт-такчы чонда автотранспорт аймаа 1875 четкен. 1200 абонентлиг АТС ажилдап турар. Каа-Хемниң почта салбырында Билайн, МТС, Мега-фон компанияларның мобилдиг хевирлеринин харылзаазы ажил-дап турар.

Суур иштинде ядыы болгаш че-динмес чорукту ажып эртер, чурт-такчы чонну ажилга хаара тудар болгаш чоннун бот-идекейжи бо-лур чоруун деткир тускай сорул-галыг программа ажилдап турар.

Чугула национал төлөвилелдер-ни боттандыры-биле ажил док-таамал кичээнгейде. «Өөредилге» мурнады хөгжүдөр национал тө-лөвилге хамаарыштыр суур чагыр-газы Көк-Тейниң ортумак болгаш эге школаларга гранты кылдыр 80 муң рубльди үндүргөн, школы медаль-биле дооскан доозук-чуларга 50 муң рубльди аңгылап берген. Чаа өөредилге чылынга уткуштур школаларга болгаш «Малышок» уруглар садынга чым-чак болгаш офис дериг-херек-селин, акт залынга херек көжеге-лерни садып алырынга, спортчу инвентарны, хеп чуур машинаны садып алырынга 95,2 муң рубль түнүгү деткимче акшаны берген.

«Кадыкшыл» мурнады хөгжү-дөр национал төлөвилелдин акша-ландырышкыны-биле кожуунун төп эмнелгезинин ниити аарыглар салбырынга калбак форматтыг, өңнүг телевизорну саткан.

Чүгле бо чылын көдээ ажил-агый организациялары 15 баш бода малды, 70 баш хой, өшкүнү, 35 баш хаванни садып алган. Ниитилеш-тирген шөлдүн 6,5 гектар шөлүнге картофельди олурткан.

Чээли, кредит база субсидия алыр күзелдиг өг-бүлелерге чагыр-

га болдунар-ла дузаны көргүзүп турар. «2010 чылга чедир суурнуң социал хөгжүлдези» программаны боттандыра-биле 48 аныяк специалистер боттары чурттаары-биле тудугну тудуп эгелей берген, амдызында 13 өг-бүлө 200-тен 500 муң рубль чедир дузаны алган.

«Удуртукчу компания Каа-Хем» кызыгаарлаттыг хары-салгалыг ниитилел тургустунуп, чонга чуртталга-коммунал ачы-дузанын чедирип, суурнуң чаагай-жылдыгын чорудуп турар. Ча-гырга чери чунар-бажың болгаш хеп чуур чери эде-хере септел-гезин чорудар чогуур хемчеглерин ап, 800 муң рубльди тускайлаан.

«2008-2010 чылдарда чурттаар оран-сава» деп программага дүүшүр, Федералдыг бюджеттинг дузазы-биле электри шугумун база суурга 3 км хемчээлдиг чылыг чет-килерин чорударының айтырыгла-рының төлөвилел-смета докумен-тилеринге акшаландырышкыны-ның айтырынга дузалаарын ТР-ниң Чазанга тургускан бис. Кы-зылдың Чылыг электри төвүнге өрөвисти төлээри-биле Республи-кавыс Чазанга 1800 муң рубльди үндүргени өөрүнчүг.

Бо хүннерде кышты хүр ажып эрттеринге суурнуң Зеленая кудумчунда ийи каът 2 бажыңның одалга-чылыдылга системаларын, Шумов алышкылар кудумчунда чылыдылга шугумун чаартып, сеп-телгезин чорударынга чогуур хемчеглерни ап, 75 муң рубльди тускайлаан.

Кызыл кожуунун чагыргазы-ның балансында турар кожуун поликлиниказының, уруглар сома-тиказының, ажаалга банкызының, казначейство болгаш уругларның хөгжүм школазының бажыңнарын чылыдылга четкилерин септээр-биле 510 муң рубльди суурнуң бюд-жединден үндүрерин шийтирлээн.

Бо байырлалды демдегеп ту-ра, ада-өгбелеривистин чагыла-рынга шынчы болганывысты ба-дыткап, суурнуң 50 ажыг аймак-омакшылдыг чурттакчыларының найыралдыг, демниг чоруунун ачызында, ол хүнден хүнче улам өзүп, хөгжүп олурарын демдег-левес аражок.

Хүндүлүг чаңгыс чер-сууржу-ларым! Суурувустун ам-даа улам чечектелип, сайзыраарынга төле-птиг, чогаадыкчы үлүүнерни кири-риңерге бүзүрөп, идегедим.

Чеден чылдар шуужуп эрткен тудум, суурувус арыг-силиг, хөй нация чон бир демниг ажилдап, чурттап чоруур.

Байырлал-биле! Кадык-ла болунар! Курай! Курай!

Каа-Хем суур чагыргазының баштыгы Д.М. ООРЖАК.

УЛУГ СОРУЛГАЛАР САЛДЫНГАН

ТР-ниң Чазаның болгаш ко-жуун чагыргазының чединмес чо-рукту эвээжедир талазы-биле хүлээп алган доктаал-шиитпирле-ринге дүүшүр бис база тодаргай программаларны хүлээп ап, ооң-биле ажилдап турар бис. Чижээ, чединмес өг-бүлелерин уругла-рынга дуза чедирери-биле ачы-буянын дуза чедиреринин «Дуза-лаашкын» («Милосердие») деп акциязын эрттирип, 56 уругга идик-хеп база өөредилгеге херек чүүлдер-биле хандырган бис.

Уруглар камгалалының хүнүн-де чединмес өг-бүлелерде уруг-ларга 5600 рубльге белек-селек-терни тывыскан бис. Оон аңгыда байырлалдар таварыштыр Ада-чурттуң Улуг дайынының база күш-ажылдың, дайынын хоочуннары-га, аңгы-аңгы девискээрлерге бол-гулаан дайын киржикчилеринге, оларның өг-бүлелеринге 4964 рубльге белектерни байырлыг шайлаашкын үезинде тывыскан.

Кызылдың чонун ажил-биле хандыра төвүнче 165 ажил чок кижилерин даңзызын кириери-виске, оларның 111-ин учетка тур-гускан, оларның 99-у пособие ап эгелээн, арктаннарын чоорту ший-тирлээрин төп аазаан. 10 кижини хөй-ниитинин ажилдарына хаара тудуп, оларга 5000 рубль шалыңны төлээн. Чагырганың дузазы-биле суурдан 11 кижини өөреткен: ЭВМ операторунга - 4, 2 парикмахер, 2 чоллаачы, 2 секретарь, бир киж хуу камгалал черинге ажилдаар мергежилди алган.

Суурнуң чурттакчыларындан оран-саванын байдалын экижидип алыры-биле билдиришкын кире-ге-ле, чагыргада мээң удуртуп ту-рарым комиссияныг кижигүннери оларның бажыңнарын кезип, материалдыг байдалының талазы-биле актыны тургузуп, ону комис-сияга сайгарып, түңнел шийтирни үндүрүп турар. А кажан шийтирни суур чагыргазы бадылаптарга, ол күштүг апар.

Янзы-бүрү угланышкынныг 25 билдиришкын бо чылын кирген. Оларның иштинден чугула херег-леттинип турары дээш 13 кижиге 33500 рубль түнүгү материалдыг дузаны чедирген; субсидия алыры-биле 56 аныяк өг-бүлелерин документилерин белеткээн. Ол ышкаш материалдыг дуза кылдыр Көк-Тей ортумак школазынга спорт херекселдерин садып, 27000 рубльге картофель үрезинин бер-ген. Кожуунун төп эмнелгезинге 7300 рубльдин өңнүг телевизорун, «Ручеек» уруглар садынга 18200 рубльге хеп чуур машинаны сат-

кан. Өртке таварышкан Э.В.Мон-гуштуң өг-бүлезинге 12000 рубль материалдыг дузаны чедирген.

Чеже-даа кызыдып турзувус-са, ажылывыста шаптараазыннар, бергелер таваржып кээр, акша-те-герик-даа чедишпейн баар тава-рылгалар бар. Чон кандыг айты-рылгаларны тургузуп келбес дээр. Ынчангаш чурттакчыларывысты ажил-агый-биле хандыра, олар-ның хостуг үезин чөптүг ажыг-лаарыне кичээнгейни улгаттырып алган ажилдап турар бис. Суурнуң социал демографтыг паспортун тургускан, чединмес болгаш ядыы чорукту эвээжедир-биле 14 аңгы хевирлиг отчетту-даа кожуунун күш-ажыл, социал-хөгжүлд эрге-лелинче дужаадывыс.

Хоочуннар болгаш инвалидтер ортузунга ажил база идеккей-жээн. Культура төвүнге хоочун-нарга тураскааткан байырлалды эрттирдивис, аңаа суур чагыргазы база сайгарлыкчылар ниитилели каттай демнежи алгаш, оларга белектерни, соцпакеттерни боодал чечекте-биле кады тывыскан. Тиелге хүнүнүн байырлалда-рынга чагырга чери 4964 рубльди үндүргөн, «Олар төрөөн чурт дээш тулук чорааннар» деп програм-малыг солун концертти көргүскөн.

Өг-бүлө хүнүнге тураскааткан «Ачам, амам база мен» деп куль-тура-спортчу эстафетаны 6 өг-бү-лелер аразында база ол ышкаш «Мини-мисс» деп конкурсту эрт-тирген.

Уруглар камгалалының хүнүн-ге тураскааткан хемчеглерге В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии теа-трының артистерин кириштирип, шийлерден үзүндүлерни чонга көргүскөн, ол байырлалга 5650 рубльди тускайлаан бис. «Авырга» спортчу чайгы лагеринин чайгы сезон бүрүзүңге-ле 40 уруглар дыштанган.

Экологияны экижидер талазы-биле ажилдар база чоруттунуп турар. Аныяктар хүнүнге турас-каадып «Арыг аржаан-суглар» экологтуг марш, аныяктар шим-чээшкенин төлээзи Д.В. Дамба-ның база башкыларның киржилге-зи-биле Серебрянка хемнин эрин-де бокту аштап, арыглан. Ниити социал айтырылгаларга хамаарыш-кан ажылывыста бергелер, четпес-тер чок деп болбас. Ону чоорту ажып эртери — бистин сорулгавыс болуп турар.

Э.ДАНЗЫН,
суур чагыргазының даргазы-ның социал айтырылгалар талазы-биле ораакчызы

суур 70 харлаан

ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ ДЭЭШ...

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал яамызының дужаалы-биле 1975 чылдың апрельден Каа-Хем суур-нуң медпунктузу кожуун эмнелгези статусче шилчээн. Эмнелгениң баштайгы бажыны «Пионер» кудумчузунда «Хербис» аптека-зының бажынынга турган. Улуг эмчи Шангелян Биче-оол, терапевт Александр Кляйт, улуг эмчи сестразы Валентина Зубова, лаборантызы ам-даа ажылдап турар. Алдын-кыс Сат дээш, өскелер-даа баштайгы эмнелгениң ажылдакчылары ол. Ол-ла үеде стоматология албанын Б.Л. Бады, В.С. Солама-това, Т.В. Кузьмина олар үндезилээр, кезер эмчи В.М. Потулицын, акушер гинеколог Н.Ш.Сат, дерматовенеролог А.Н. Блинова, невропатолог Н.С. Лакпаа олар турганнар.

1988 чылда ийи каът, ээлчегделе 300 ажыг кижилер болур, чаа эмнелге ажылгалга кирген. Оон аңгыда 45 кижилер болур кылдыр терапия салбырын (Н.Н. Воверене — эргелекчизи турган), 25 кижиге гинекология (С.С. Куулар), дүрген дуза чедирер черни (В.В. Астанина эргелекчи-левишаан хевээр) ачтыткан.

1993 чылда О.К. Шырыпчык улуг эмчилеп ажылдап турда, 56 оруннуг уругларның соматика салбыры ачтыткан. А.С. Артык-

оол улуг эмчилеп тургаш, бодунун бот-идекейжи саналы-биле нерв системазы аарыг бертик-межел уругларны Осипенконун методу-биле эмнээр черни чүгле ко-жуунун инвалит уругларын эвес, а республиканың янзы-бүрү булуңнарындан келген аарыг кижилерни эмнээр кылдыр организас-таан. Оюн-оол Ондар улуг эмчилеп тургаш гинекология салбырынга хүндүскү стационарны ажылдады-рын чедип алган. Ам ында 25 орун-да аарыг улус хүнүн-не Уйнукаа Цеденчаповна Монгуштуң удуртул-газы-биле эмнедип турар апарган.

Бистиң аравыста ажылдап турар (ажылдап-даа чорааннар-дан) хүндүлүг алдар-аттыг эмчилер хей: В.С. Савилов — ССРЭ-ниң кадык камгалалының тергини база ТР-ниң улустуң эмчизи, Оюн-оол Ондар — Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, Оюн Серенги — ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг эмчизи, С.Н. Сендаш — ССРЭ-ниң кадык камгалалының тергини, ТР-ниң Кадык камгала-лының алдарлыг эмчизи, Зоя Санчы — РФ Кадык камгалалының тергини, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле Е.С. Уйнукей шаңнаткан.

РФ-тиң Кадык-камгалал яамы-зының Хүндүлел бижии-биле аку-шер-гинеколог Сүрүнмаа Куулар,

профвизилелдерниң Төп комитетиниң Хүндүлел бижии-биле лор-кабинет-тиң эмчи сестразы Алдын-кыс Сат шаңнаткан. «Рос-сияның профвизилелдериниң 100 чылы» медаль-биле улуг эмчи В.В. Сен-ди, улуг эмчиниң оралакчызы Зоя Санчы, кадрлар килдизиниң инспек-тору О.Д.Шойгал-оол шаңнатканнар.

ТР-ниң Чазаа-ның Даргазының Хүндүлел бижии-биле: Р.С. Успун — педиатр эмчи, О.М.Мөңгө — кол эмчи сестразы, Галина Ховалыг — Баян-Колдун эмчи сестразы, Свет-лана Ондар — Ээрбек ФАП эрге-лекчизин шаңнаан.

Эмчилер С.Д. Маргын, Оксана Сарыглар, Р.С. Шамыш, Ирина Хо-валыг, Ая Салчак, Сталина Салчак аңгы-аңгы хоорайларга клиниктиг ординатураны дооскан, а Жанна Монгуш аспирантурада өөренип турар.

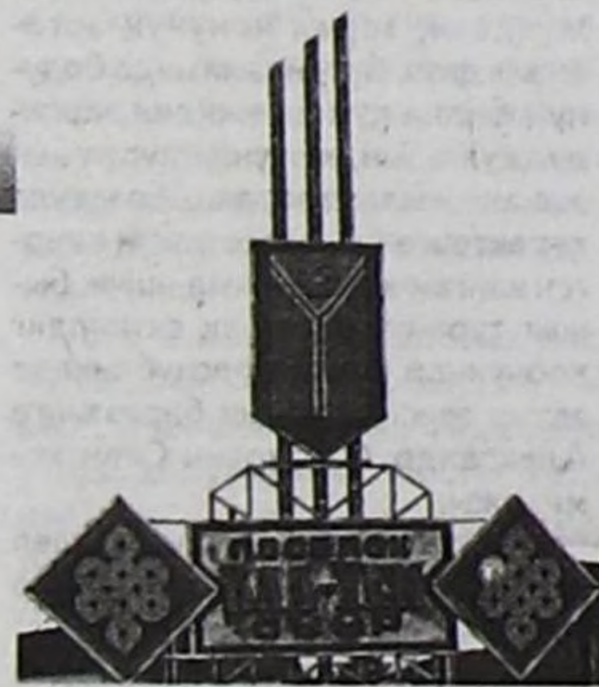
Бистиң коллективте шупту 46 дээди эртемниг эмчилер, оларның 10-у дээди, 10-у бирги, 7-зи ийги

категорияның. Ортумак эртемниг эмчи персоналында 160, 52-дээди, 27-зи бирги, 7-зи ийги категория-лыг эмчилер бар. Эмчи кадрлар-биле хандырылгавыс багай эвес.

Мурнакчы бооп ажылдап ту-рар, хей-ниити ажылынга идепкей-лиг ажылдакчылар бисте хей. Мурнакчыларны шуптузун бөгүн юбилейлиг байырлалда адап шыдавазымза-даа, бүгү талалыг чедишкinnerни оларга күзедим!

В. СЕНДИ,
кожуунуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи.

КӨК-ТЕЙ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫНДА

Күш-ажылдың хоочуннары, Г.А.Рыкова, Н.П.Широкова, Е.Т. Күчүн, Р.К.Хертек, З.Т.Санчы, Н.Г.Орлова, А.М. Архипова, Л.И. Судеркина школа чаа тургустунуп келирге олар чаа школаның таваан салчып, школаның бирги башкы-лары болуп ажылдап эгелээр.

Школа коллективи 2007 чылда ниити билиг өөредилгезиниң Россия Федерациязының албан черлериниң аразында өөре-дилгениң инновациялыг програм-мазын боттандыра-биле че-дишкinnerни дээш РФ-тиң Өөре-дилге болгаш эртем яамызының сайыды Фурсенконун ат салганы Диплomu-биле шаңнаткан.

СПОРТ — КАДЫКШЫЛДЫҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЗИ

Суурда уругларның «Авырга» спорт школазы 1986 чылда Көк-Тей ортумак школазының спорт залының ийги кадының тар өрээлинден бодунуң ажылчын төөгүзүн эгелээн. Баштайгы директору Николай Стал-оол, өөредилге эргелекчизи Май-оол Соян турган. Ынчан волейбол база хүреш сал-бырлары ажылдап эгелээн. Хүрешке ки-чээлдерни куш фабриказының подвалынга эрттирер ужурга таварышкан.

1991 чылда мен институтту дооскаш, хос-тук хүрештиң кичээлдерин база-ла ол под-валга 10 чыл иштинде эрттирип турдум. Ын-чалза-даа күзел күштүг — районнуң база республиканың чыынды командаларынче өөреникчилеримни кириер дээш улуг со-руктуг, могаг-шылаг чок ажылдап чораа-нымның түннели чоруту келген. Ийе, ол-ла дыпкыш, бичии подвалга Тываның Сибирь федералдыг округтуң, респуб-ликаның маргылдааларының призерлары, тиилекчилери, Россияның хостуг хүрешке мастерлери Аяс Соян, Сайдаш Ооржак, Сылдыс Куулар өзүп үнген.

1998 чылда Көк-Тей эге школазы чаа тут-кан школага чедирген соонда, эрги школаны уругларның спорт школазы кылдыр дамчыт-каны биске канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү болган. Боксун, шыдырааның, стол тенни-зинин, аар атлетиканың база футболдун сал-бырлары ажылдап эгелээн. Көк-Тей шко-лазының кагдынган мастерскаазын зал кылдыр эде кылган бис. Хостуг хүреш ол залга улам сайзыраан, чедишкinner чылдан чылче улгадып өскөн. Россияның спорт мастери Тимур Базыр-оол Сургут хоорайга болган Россия аныктарының 1-ги чыйгы спартакиадазынга хүлөр медальдың эдилекчизи; мастерлер Аян Монгуш, Алик Сат олар Сибирь федералдыг округтуң чем-пионнары; Сибирге аныктар маргылдаа-зынга Петр Ховалыг, Айдыс Седен-оол, Хая Монгуш шаңналдыг черге кири хүрешкен-нер. 2008 чылда «Азияның уруглары» деле-гей маргылдаазынга херэзженнер аразынга

Билзек Донгак хүлөр медальдың эдилекчизи болган.

ТР-ниң Чазак Даргазының шаңгалы дээш волейбол маргылдааларына оолдарның база уругларының командалары бирги черни чаңгыс эвес удаа чаалап алганнар. 2007 чылда хостуг хүрешке бистиң школаның чыынды командалы, ол-ла улуг шаңналдың эдилекчизи болган. 2003, 2005, 2007 чылдарда эрткен ТР-ниң школачылар спар-такиадаларына «Авырга» спорт школазы каш удаа улаштыр чемпионнаан. Респу-бликага бокска, баскетболга, волейболга, футболга, хаакка, стол теннинге, шыдыраа база аар атлетикага доктаамал шаңналдыг черлерни анык спортчуларывыс ап келген.

Анык тренер башкыларывыс-биле кады Күш-ажылдың хоочуннары, ТР-ниң алдар-лыг ажылдакчызы, Россияның физкультура база спорттун тергини К.С. Сандаков; РФ-тиң физкультура база спорттун тергиннери Виктор Ондар, Виктор Тыртык олар үле-герин көргүзүп, могаг-шылаг билбейн ажыл-дап чоруурлар.

Амгы үеде «Авырга» спорт школазында шупту 35 тренер башкылар ажылдап, кичээл-дерни кожуунуң бүгү сумуларында эрт-тирип турар. Оларның 23-ү — дээди эртемниг, 12-зи — тускай ортумак эртемниг. Өөреникчилеривис ниити саны 1400 ажып турар. «Авырга» — Тыва Республиканың бир улуг спорт школазынга база эки ажыл-дыг деп санадып, үнеледип турарынга чо-р-гаарланмас аргажок. База бир онзагай чүүл — башкыларывыс «Авырга» агит-культура бригаданы тургузуп, «Спорт — кадык-шылдың үндезини!» девизтиг солун про-граммалыг концерт-биле суурларже коллективтиң үнүшкinnerни кылып турары.

Р.О.СЫМЧАН,
«Авырга» уругларның спорт школазының директору, ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери, ТР-ниң физкультура база спорттун тергини.

Хоочунга сөс ӨӨРҮШКҮМ, ЧОРГААРАЛЫМ (Сактыышкыннар)

1972 чыл. СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С.К.Тока дарга мени, ынчан Өвүрнүң партия райкомунуң 1-ги секретары турган мен, келдирткеш: «Кызыл чоогунга чаа район ажыдар деп тур бис, силерни аңаа ажылдадыр деп дугуруштувус»-дээн.

Шынап-ла, үш чыл эрткенде чаа тургус-тунган Кызыл районунга ол ажылдай берген мен. Чаа районну тургусканының бир кол со-рулгазы — Кызылды аш-чем, ногаа база тараа-биле хандыраы турган. Кара-Хаакка ногаа аймаан чүгле чайын өстүрүп турган болза, чоруту «Кызылский» совхозту тургу-зуп, ногаа аймаан кыш, чай дивейн, өстүрүп эгелээн. Чербиге кат-чимистиг садты база өстүрүп турган. «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтар тараа-биле элбек, республикага-даа алдаржып турган. Ынчалдыр-ла хоорай чурттакчыларын чугула аш-чем, ногаа аймаа-биле хандырып турганын сактырга өөрүнчүг-даа, чоргаараныг-даа-дыр.

Район төвүнүң культура ажылдакчылары айда-ла 24 чедир оюн-концерттиг үнүш-кinnerни бүгү суурларга, малчын кодан-нарга үндүрер эки чаңылдыг-даа турдувус. Оларның чамдыызы бо: Кара-Кат Ооржак, Борис Ондар, Александр Салчак, Өнермаа Байыр-оол, Лариса Чавынчак, Лазо Монгуш, Оюн-оол Монгуш, Солан Базыр-оол, Көкүжейлер...

Бистиң өг-бүлевис уран чүүлге ынак бол-гаш чурттаан черивиске-ле аңаа идепкейлиг кижип чордувус, уругларым шупту ырлаар, танчылаар. Кыргыс Норбуевич моол, тыва ырлар ырлаар, уруум Надя Россияның улустуң артизи, бодум сценадан кырый бер-зимзе-даа, ам-даа дүшпээн мен.

Малчыннар кезип, оюн-концерт көр-гүзүп чорувуста, Кара-Кат Ооржак биле Александр Салчактың «Яңмаа» деп ырызы турган. Ол ырыны кандыг-бир кадарчыга баргаш: «Силерниң дугайыңарда мындыг ыры чогаадып алдывыс» дээш, Яңмаа деп аттың орнунга малчынның адын адап ырлаарга, олар дыка амырап-өөрүүр турган ийин. «Шынап-ла, мээң дугайымда ыры-дыр» деп бодаарлар.

Кыргыс Норбуевич 19 чыл иштинде

партия райкомнарын секретарьлап ажылдады. Боду кончук бөдүүн, каас-коя хеп-даа сүрбес, чиир чеминде-даа нарын чүве чок, улугну улуг, бичини бичи деп чон-биле эптиг, бодун өөрү көрдүмс чораан. Хүрежиринге, аар чүве көдүреринге, ырлаар, танчылаарына аажок ынак чораан.

Районувус тургустунганындан бээр республиканың соцпарыштарына хей катап бирги черге үнүп, шилчирип тукту удаа-дараа чаалап ап чордувус. Ынчан ажыл-агыйларга районнуң бир албан черин быжыглаар чаңылдыг. Бистиң партия база комсомол райкомнарын «Кара-Хаак» совхозка быжыгалаан. Улуг-хүннерде сиген кезип, будук-бүрү чыыр. Сиген кезер талазы-биле Кыргыс Норбуевич өскелерден тергидеп-даа турду. Коллектививис орус, тыва дивес, дыка найыралдыг, демниг. Чемивисти ниитилештирип, ортувуска чадып алгаш, чаңгыс өг-бүлө дег чеменип, дыштанып, ажылдап чордувус...

Оон бээр 33 чыл эрткен-даа болза, кожуунуустуң өзүп, сайзыраарына бичи-даа болза үлүмүнү ам-даа кадып, суурумга, кожуунумга ынак мен. Амгы үеде суурумнуң элээн четпес байдалдарын көрүп эскергеш, сагыжым хөлзеп, аарыыр-дыр: суурнуң ба-жың-тудугларының чурум-чыскаал чогу, боктарның кайда-даа элбээ, ылаңгыя агып чыдар арыг суг кыдыында боктарны көргөш, шуут чаржынар-дыр мен.

Суурувустуң амгы чагырыкчызы Д.М.Ооржак суур чаагайжыдылганынче улуг кичээнгейни салып, олче бо чылдың бирги чартыында безин 900 муң ажыг рубльди (оон мурнунда даргавыс бүдүн чылда ол сорулгага чээрби муң четпес рубль үндүрүп турганы чаржынчыг-дыр) тускайлап, бүдүн бригаданы тургузуп, оларны самосвал-биле хандырып, бокту аштадып эгелээнин изи-биле деткидим. Анык даргалар чон ара-зынче дидим кирип, оларның үнелиг чагыг-сүмезин алырын күзедим!

О.А.Ш. ШУЛУУ,
күш-ажылдың, партияның, культураның хоочуну, Каа-Хем суурнуң хүндүлүг хамаатызы.

Хоочуннар аравыста

ЧОНУНГА БАРААН БОЛУП...

НАЗЫНЫМ
ДӨГҮЙ
БЕРЗЕ-ДАА...

Төрүттүнген черинин экономиказынын, социал адырынын хөгжүлдөзү, төрөл чонунун эрге-ажыы дээш бүгү назынында бодунун билиин, мергежилин, аргадуржулгазын, күжүн үндүрүп кызымак ажалдап чорааш, бо чугула херектерге биче эвес үлүүн кириген кайгамчыктыг ажал-ишчи, быжыг тура-соруктуг, ак сеткилдиг хоочуннар бистин республикада эвээш эвес. Оларнын бирээзинге Александр Антонович Саян хамааржыр.

Кижиги болуру чажындан деп тыва улус шынын сөглээн. Саша школачы чылдарында-ла кандыг ажал-херек чонга ажыктыгыл деп чүвени биле берген. 1950 чылда чедиги классты ол дооскаш, чаа тургустунган колхозтарга кадрлар онза херектиг боорга, Кызылдың көдээ ажал-агый техникумунга өөренип киргеш, кончук эки демоктерлиг дооскаш, агроном тускай ортумак эртемни чедип алган.

Политиктиг, нити болгаш дооскан эртемнин талазы-биле билии шыырак хып дээн аныак эрге бүзүрээш, Кызылдың көдээ ажал-агыйнун удуртукчу кадрларны белеткээр школага башкылаары-биле чоруткан. Тывага ол үеде колхозтар чаа тургустунган орта ажалдаар даргалар, салбырлар эргелекчилери, бригадирлер чугула херек болу бээрге бо школы аныак башкыга кичээлдерге канчаар белеткениринден, материалдарны кайыын алырындан эгелээш, дыннакчыларга онаалгаларны бээринге чедир арга-дуржулганы айтып берип турган. Чүткүлдүг, чүге-даа салым-чаянны эрге ол дузалаан, ынчангаш башкы ажалынче сундуга берген. Оон өөредип турган дыннакчыларынды шыырак билгилг, бодунун херээнге бердинген, көдээ ажал-агыйнун хөгжүдеринге төлөптүг салышкынын

кириген Тывага ат-сураа билдингир эвээш эвес удуртукчулар шылгарып үнгөн. Оларга Михаил Шожун (Эрзин), Маңзырыкчы Ооржак (Барыын-Хемчик), Сарыглар Мөңгө-Назын (Сүт-Хөл), Василий Бүрбү (Өвүр), Дирчин Даваа (Тес-Хем), Василий Сарапулов (Каа-Хем) болгаш өскөлөрдө хамааржыр.

Бо школага Александр Антонович ажалдап тургаш, Тывага экономика айтырыгларын ханы сайгарып билер кадрлар херегин билген, бо дугайында хуралдарга чугаалап-даа турган. Ындыг тускай эртемниг болуру-биле боду Львовтун садыг-экономика институтунга өөренип киргеш, 1959 чылда дооскан.

1962 чылда партия Төп Комитеди көдээ ажал-агыйнун хөгжүдеринче кол сагышты салгаш, көдээ билии шыырак, мергежилдиг кадрларны чорудар кыйгырыгы үдүргөн. Ажалдаар күзелдиг кижилер хей болган, оларнын аразына Александр Саян, оон эштери Даржаа Куулар, Владимир Чучун база кирген. Экономика талазы-биле дээди эртемниг кижиги болуруга ону Чадаанага турган көдээ ажал-агыйнун бүдүрүлгө эргелелин план-экономика килдизинин начальнигинге томуйлаан. Эргелелдин удуртулгазына Тыва АССР-нин барыын кожуннары шупту кирген. Александр Саян бирги ээлчегде ажал-агый айтырыгларын чедиишкенин шийтпирлээрине улуг рольду ойнаар экономистерин, бухгалтерлерин билин бедидеринче сагышты салган, ынчангаш семинарларны доктаамал эрттирип келген. Колхозтарнын, кожуннарнын экономиказынын хөгжүлдээнин байдалын дугайында анализтиг сайгарылгаларны Саян боду ай, квартал санында кылып, чүну кы-

лырын айтып берип турган. Көдээ ажал-агыйнун хөгжүдөр дээш оон кылган ажылы хей, ылангыя күш-ажыл хүнүнүн төлөвирин акшаже шилчтикени улуг рольду ойнаан. Мындыг хемчелеринин түнелинде эргелелге «Мурнакчы», «Сүт-Хөл», «Искра», «Октябрьнын 30 чылы», «Торгалыг», «Коммунизмче орук», «Большевик», «Малчын», «УТКА 25 чылы», «Күш-ажылдың хостуу» ышкаш мурнакчы ажал-агыйлар тыптып келген. Х.Кудрукпай, М.Мирчин, М.Доктугу, А.Шаалы, А.Ревнюк, М.Доржукай, Е.Соловьев, С.Шыдыраа, Ш.Куулар, Б.Кошкар-оол болгаш өскөдө көдээ ажал-агый бүдүрүлгезинин билдигин удуртукчулары шылгарып үнгөн. Александр Антонович ажалдап турар үеде эргелелге хамааржыр кожуннарнын малынын баш саны өскөн, тарылгазынын шөлү калбарган, дүжүдү бедээн, техника-биле хандырылганы экижээн, суурлар хөгжээн, мурнакчы тараажыларнын, механизаторларнын, малчынарнын саны көвүдээн.

1969 чылда Александр Антоновичини Кызыл хоорайнын садыг шугумунга ажалдаары-биле шилчиктен, аңаа баргаш, колдуунда чээрби хире чылдың дургузунда янзы-бүрү удуртур албан-дузалаарга ажалдап келгеш, садыгнын экономиказын ханы билдин, бодунун чагыргазында турар эшөөрү, тускай эртемниглер-биле арга-сүмелиг, бир демниг ажалдаарын, негелделин көргүскөн. Ынчангаш ол республика найысылалына садыг херээн, ылангыя күрүнө садыгнун хөгжүдериин улуг салышкынын кириген удуртукчуларнын бирээзинге хамааржыр. Ону бадыткаары-биле каш чижектен кириейн. Кызыл хоорайга «Азас», «Саян», «Юность», «Аялга». №20, 40 магазиннерин,

№3 столоваяны, улуг хемчээлдиг складтарны, шыжамыр черлерин, котельнаяларны болгаш өске-даа чугула объектилерни туттурган.

Тыванын курорттар эргелелин ол ажалдап турган чылдарында чурттакчы чонунун кадыын быжыглаарын, дыштанылгазын экижидери-биле тодаргай хемчеглерни алган. Курорттарны хөгжүдериин талазы-биле ийи Чазак доктаалын белеткээн, оон түнелинде «Чедер» курорттун чаа комплекзин туткан болгаш өскөдө ажалдар кылдырган.

Александр Антоновичке кандыг-даа ажал дагырга, экономист кижиги болгаш төрүттүнген черинин бурунгаар хөгжүлдээн, төрөл чонунун эрге-ажыын бодаар, оларнын ажалдаарына, чурттаарына ажыктыг кандыг-ла бир чүүлү кылырын, ажыктыг арга-сүмезин кадарын бодаар чаагай сеткилдиг кижиги. Ынчангаш ажалдап келген чылдарын дургузунда чонунга ак сеткилдиг бараан болуп келген, республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдээнге үлүүн киригенин үстүнде адаан чамдык сан-чурагайлар, бижимелдер бадыткап турар.

Александр Антоновичинин хей чылдарда ак сеткилдиг, үрөтүнелдиг ажалдап келгенин чаңгыс удаа эвес демдегеп, мактап, шаңнап келген. «Совет садыгнын тергенин», чедиги болгаш тоску беш чылдарда социалистич чарыштын тилекчинин, «ССРЭ-нин Улусчу контроль органнын» идекпейлиг күш-ажылы дээш хөрөк демдектери болгаш «Профэвилелдеринин 100 чылы» медаль-биле болгаш хей санныг хүндүлел бижиктер-биле ол шаңнаткан. Бо күш-ажылдың хоочуну 75 харлыг-даа болза, бистин аравыста омак-хөглүг, кадык-шыырак ажалдап, чурттап чоруур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЭШ-ӨӨРҮМ

ДУГАЙЫНДА

Өөренип чораан школавыс бо чылын 75 харлаар. Эш-өөрүм-биле школа дооска-ла 50 чыл, школанын бирги класына өөренип эгелээнден бээр 60 чыл болуп турар-дыр. Ол үелерде Бажың-Алаак эге школазын доосканнар Чадаана хоорайга улаштыр өөренип турган.

1950 чылда «Арыг-Бажы» колхозтун төвүнге туткан чаа школага колхозчулар уруглары өөренип эгеледивис. Ол-ла чылын Бора-Хөлгө турган «Искра» колхоз биле Чадаана хем унунга турган «Арыг-Бажы» колхозун каткаш, төвүн Бажың-Алаак суур кылып каан. 1951 чылдың чаазында Арыг-Бажына болгаш Хайыракан суурга өөренип турган Бора-Хөл чурттуг өөреникчилерни Бажың-Алаакка өөредири-биле мөөңнээн. Чүү дээр боор ону, улуг СССР-нин ада сагыш салышкынын ачызында школанын материал-техниктиг баазы хун бүрү экижил орган. Кажан Арыг-Бажына, Кызыл-Хавакка чаа туткан школаларны Бажың-Алаакке көжүргөш, ажыл-лаа киригенде, 1951 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп, Бажың-Алаак чеди чыл школазы апарган. Чаа дооскан башкыларнын-даа, өөреникчилеринин-даа саны көвүдээн Хөндөргей, Шами, Хорум-Даг эге школа доосканнар 5-ки класстан эгелээш, бистин школага доозуп ап турганнар. Ол чылдарда 5-7 класстарга орус дыл кырынга башкыларнын тайылбырын тыва дылче, а өөреникчинин кичээлге харыылаанын орус дылче очулдуруп чүве болбас ийикле.

Каттышкан колхозтун машина-техниказы көвүдээн, мал, чер, тудуг ажалдары бурунгаар сайзыралдың оруунда, эң ылангыя оолдар машина-техникага өөренип алыры-биле сывырлып чыткылап

каарлар. Бистин үенин өөреникчилери 10-12 хар чедэ бээрге школага өөренип эгелээр чүве болгай. Ынчангаш 7 класс доозарга-ла, долу эвес ортумак эртемниг, каяа-даа өөренип болур.

50 чылдар эгезинде Тывага мал-чер ажылын сайзырадырына тускай эртемниг кадрлар, механизаторлар, чолаачылар, башкылар, эмчилер эргежок чугула болуп турганы-биле партия обкому, комсомол обкому аныяктарга тускай кыйгырыг салып турган, оон-на ужурундан боор, 5-6 класс доосканнар кандыг-даа өөредилге черинче хостуг өөренип кирип ап болуп турган. Эштеринин чамдызы ам чок.

Валерий Шаравиичев Ондар эң эки өөредилге, үлегерлиг чуруму дээш, 5 класс дооскаш, Кара-Далай кыдыныга «Артек» пионер лагеринге дыштаныр аас-кежиктиг болган. Школанын төөгүзүндө алдын медаль-биле дооскан эң баштайгы кижиги ол. Ол үеде медальдыг кижиги дээди өөредилге черинче хостуг кирер турган.

Улуг-Хем кожунунун Хайыракан, Эйлиг-Хем школаларына башкылап ажалдап чораан, профэвилелдеринин рескомунга хей чылдарда ажалдап чораан Эдер-оол Шаравиичевинин акызы-ла болгай.

Орус-оол Кожумаевич Ховалыг башкы институтун дооскан соонда, Өвүр, Чөөн-Хемчик комсомол райкомунга бирги секретарьлап, Бажың-Алаак школа-

зына ажалдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Семис-оол Мамын-оолович Монгуш – дээди эртемниг башкы. Бажың-Алаак ортумак школазынын директорунга, «Чыраа-Бажы» совхозтун директорунга ажалдап чораан.

Чогаалчы салым-чаянныг эштеривис база турган. Таспай Өдербеевич Саая, Комаадыр Дуган-оолович Ооржак олар школачы чылдарында-ла «Сылдыс-чыгаш», «Тыванын аныяктары» солуннарга шүлүктөрүн парладып турган. Олар 2-3 хире номнарнын авторлары. Саая Таспайнын «Чаа суурум», «Хойжу сугга барыксаар мен», «Аяк шайым – сарыг шайым» деп ырлары, Комаадыр Ооржактын «Чылгычынын ыры» бо хүннерде-даа сценадан дүшпейн чоруур.

Чаңгыскалассчыларым аразында өг-бүлө болганнар база бар. Бүрбү Доржуевич – чолаачы, өөнүн ишти Тамара Мунуяевна бухгалтер; Сорулга Бышак-Караевич Ховалыг, өөнүн ишти Анай-Кара Дембиреловна – кайызы-даа дээди эртемниг башкылар. Көдээ суурнун төөгүзүндө эң баштайгы «Москвич» дээр автомашинаны Сорулга 1969 чылда, Бүрбү 1976 чылда садып алгаш эдилээр ааскежиктиг болганнар. Акша барда болза, ол үеде машина садып алыры дыка берге турган. Ээлчегге бижидер, бир-ийи тонна эт дужаар, шүүтүг-ле турган.

Анай-Кара Дембиреловна Кызыл хоорайда уругларынын чанында чурттап чоруур. Чолаачы эштерин Стай-оол Ооржак, Бавуу, Совет Ондарлар тутса мөге, турза узун эрлер болгай. Волейболга школанын шилиндек команда-

зынын кижигүннери турганнар. Бавуу тыва хүрешке районга шүгүлүп-даа турду ийин. Семис-оол чик атлетикага шыырак, Сорулга чадаг-терге спортунга дээш-ле, оон-даа өске.

Клазыыстан ам бо хүнде чурттап чоруурлар ак-ак баштыг хүндүлүг кырган-ава, кырган-ачалар апаргылаан-дыр бис ийин але. Маадыр-оол Можаевич Монгуш – дээди эртемниг эмчи. Бара Седиваевич Монгуш, Александра Бедуркуевна Монгуш, Анай-Кара Дембиреловна – дээди эртемниг башкылар. Клара Базыровна Ооржак, Майя Монгушовна Ондар – бухгалтерлер. Шыны херек, бодум хуумда улуг эртем-даа дооспаан 8 класска өөренип тургаш, эштерин Стай-оол, Бүрбү олар-биле шеригге айттаныпкан бис. Кызылдың көдээ ажал-агый техникумунун зоотехник салбырын 40 хар чоокшулай бергеш, бот-өөредилге-биле доостум. Республикага каш чыл улаштыр эки көргүзүлгелери дээш «Хүндүткелдин демдээ» орден, «Оңу болгаш он бирги беш чылдарнын шалыпчызы» деп хөрөк демдектери-биле шаңнаттым. 1987-1997 чылдарда Бажың-Алаак суму чагыргазынын даргазына, орадакчызына ажалдап чорааш, дыштанылгаже үнгөн ашак-тыр мен.

Талыгырда эрте берген, дүдүскеттиг бежен чылдарда солутунмас класс даргазы чораан хүлээлгемни уламчылап сактышкын чүүлүмнү бижидим. Шуптузун сактып бижири болдунмас, кымнын адын адааин барган болзумза, буруудатпайн көрүнер.

Людуп ДОМБУ.

Чөөн-Хемчик кожун.
Бажың-Алаак суур.

Назыным дөгүй-даа берген болза, хей-ниитинин ажылына кирип чор мен. 2005 база 2007 чылдарда ийи хуусаада Чыраа-Бажы сумузун Төлээкчилер хуралынын депутаттыгына чон мени сонгаан, меңээ ол хире бүзүрөп турар болганда, мен чүгле сонгуттурган округум дээш эвес, сумум, чонум дээш ажалдаан мен. Эрткен чылын болган Күрүнэ Думазынын сонгулдаларынын үезинде бистин сонгуп алганывис депутаттыгы Лориса Күжүгетовна Шойгу-биле Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол олар Чадаанага чон-биле ужуражып чедип келгенде сонгукчуларымнын өмүнээзинден суурнун электри энергиязынын күжүн улгаттырар, төп оруктан бээр Чыраа-Бажы суурже орукту асфальтылаар дугайында социал ужу-дузалыг дилег-чагыгны кириген мен. Амгы үеде «Чаңгыс демниг Россия» партиязынын Чыраа-Бажы суурда эге организациязынын чөвүлелинин секретары хүлээлгелиг мен. Бистин чорудуп келген ажылыстын түнелинде чыраа-бажыкылар эрткен Күрүнэ Думазынын сонгулдаларында Л.К.Шойгу дээш 96 хуу, Россия Федерациязынын Президентинин бо чылдың март 2-де сонгулдаларында Д.А. Медведев дээш 97,8 хуу бадылаан.

Секретарлаанымдан бээр 50 чылдар эрткен. Мен көдээ Совет секретарындан аңгыда колхозка комсомол эге организациязы, совхозка ВЛКСМ комитетинин секретары, партия организациязынын, совхозка партком секретары болуп, бүгү назыда секретарь албан-хүлээлгезин күөсөдип келдим. Бо ажал-херек мени чон-биле сырый харылзаштырган, мен оларнын эрге-ажыы дээш ажалдап, ниити херекке биче-даа бол үлүүмнү кириген мен деп санап чоруур мен.

Кара-Сал ООЛАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожун.

ҮЛЕГЕРЛИГ АДА-ИЕ

2008 чыл – Россия Федерациясында Өг-бүлө чылы болгай. Өг-бүлө дээрге, бичии күрүнө жигеш.

Өг-бүлө чылынга чоок кижилерим: авамның кады төрөөн хеймер думмазы Михаил Чадамбаевич болгаш чаавыс Наталья Кашпыкооловна Монгуштарның өг-бүлезинин дугайында бижикседим.

Михаил Чадамбаевич Монгуш Кызылдың садыг училищезин дооскаш, Сүт-Хөл райпозунга ажылдап эгелээ. Ол үелерде 1960 чылдарда Наталья Кашпыкооловна-биле салым-хуузу кадып, өг-бүлө туткан. Сүт-Хөл райпозунун бараан складын эргелекчилеп ажылдап турган. Бистиң даайыс хөлчөк оожум, топтуг, дузааргак, ак сеткилдиг, арын-шырайындан үргүлчү хүлүмзүрүг ыравас. 1970-1985 чылдарда автолавка мунуп аалдар, сумулар аразында идик-хеп, далган-тараа, аш-чем садып, кончук кызымаккай ажылдап чораан.

Ол үелерни дыка эки сактыр бис. Бис ынчан школага өөренип турган бис. Даайыс суурда бажыныска үргүлчү автолавкалыг чедип кээрге дыка амыраар турган бис. Автолавказын бажың даштынга тургузуп алгаш, бажыңче

кере бээр-ле, кады кожа чурттап турган кожаларыс дораан халчыл кээр. Келгеш оочурлап-ла эгелээр. Даайыс шайлап алгаш, автолавказын ажыдар. Ажыдарын шуут четтикпейн манаар бис. Бараан, идик-хеп, аш-чем сонугар дээр. Дыка-ла солун, бөдүүн үе турган! Барааннарын оон шупту тудуп, суйбап, сонугар көргөш, саттынып-ла эгелээрлер. Ол үеде 1 шродай 50 кг далганның өртөө 16 акша, шынары эки ак далганның – 18 акша, хлеб өртөө – 16 көпеек.

1985-1992 чылдарда Сүт-Хөл дүн белеткел конторазында директорлап ажылдааш, хүндүлүг пенсияже үнгөн. 1970 чылда «Совет садыгның тергини» деп хөрөк демдээ, 1985 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Кожуунун, сумунун Хүндүлел бижиктерин санаар болза дыка хөй. Сочи, Москва, Красноярск хоорайларже халас путевкалар-биле шаңнаткаш, дыштанып турганнар. «Күш-ажылдың хоочуну» деп аттын эдилекчизи. Хөй чылдарда садыг ажылыңга ажылдап чораан дуржулгазы улуг, дузааргак, хүндүлүг автолащик – садыгы даайыска чоргаарланыр бис.

Чаавыс Наталья Кашпыкооловна Монгуш садыг училищезинче өөренип киргеш, чедиш-

киниг дооскаш, Сүт-Хөл райпозунга садыгжылап, столоваяга эргелекчилеп,

профэвилел даргалап чаңгыс организацияга дыка хөй чылдарда дуржулгалыг ажылдап чораан садыгы. Суурнуң херэжженнер чөвүлелиниң даргазынга база чогаадыкчы тывызык ажылдап, янзы-бүрү темаларлыг оюн, кезээлерни, конкурстарны, ужуражылгаларны хөйү-биле эрттирип турган. Ол үеде агитбазыңнар аразында социал-чарыш аңгы адырларга чоруп турган. Херэжжен чонунуң ажыл-амыдыралга хамаарылгазы, корум-чуруму, ажы-төлүнүң өөредилге кижиге

зидилгези, бажың-балгадының арыг-шевери, хөй-ниитиге киржилгези... дээр талазын көрүп, түннелдерни үндүрүп турганы хөлчөк эки турган. Ол «Совет садыгның тергини» база «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдың эдилекчизи.

Бис чаавыска дыка ынак бис. Ол баштак-хөлүг, дузааргак, чараш, уран-шевер, аш-чем кылып турда холу чемзиг. Хостуг үеде черле анаа орбас, аргыттыңан, дааранган, аш-чем кылган турар. Артында каттырып-хөөрөп тургаш ажылдаар. Амгы үеде кайызы-даа хүндүлүг дыштанылгада.

Ажы-төлүн эртем-билигге өөредип, амыдыралдың делгем оруунче уштап-баштап, мөзүлүг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткен, бо үлегерлиг ада-иеге чоргаарланмас арга чок. Хостуг үеде уруглары, уйнуктары-биле кады агаарлап, дыштанып, аржааннап, каттап, тооруктап, кулчалап, телевизор көөрүңге, солун-сеткүүл номчурунга, тоолдажырынга ынактар. Огородунга олуртуп алган ногаа, чимизи дыка хөй. Уйнуктары хостуг үезинде кырган-ава, кырган-ачазыңга барып дузалажып, дыштанылганын ажыктыг, солун кылдыр эрттирип турарлар. Уруглары чедип кээрге оларга улуг өөрүшкү.

Лориса СААЯ.

Саглы суур.

Хан төрөл чонувус

ЧЕЧЕН-МЕРГЕН АВЫРГА МАЛЧЫН

Чайның ортаа айында Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу биле Моолдун Эртем, культура, өөредилге яамызының делегей чергелиг конкурсузунуң № 08-04-92-303aG дугаарлыг төлөвилелиниң грантызы биле Сенгел тываларыңга база катап чедип, оларның дылы, езу-чаңчыларынга хамаарышкан материалдар чыыр, оларның ажыл-ижи, амыдыралы биле таныжар аргалыг болдум.

Моолда чурттап чоруур тываларның аразында алдарлыг чечен мерген, бүгү Моолда ады алгаан алдарлыг аът соодукчузу, сугалыг малчын дээр кандыг салым-чаянныг улус чок дээр. Ындыгларның бирээзинге Сенгел сумунда ажылдап, чурттап чоруур Ц.Алдар хамааржыр. Ол Моолдун Авырга малчыны. Бистиң-биле чугаалаарга, чемпион малчын. «Авырга малчын» деп бүгү Моолдун хүндүлүг адын Ц.Алдар кадарган хоюн ийи муң баш чедир өстүрүп, үрө-түннелдиг ажылдааны дээр алган. Ол ынчан Селенги аймактын Алдын-Булакка чурттап турган. Моолдун чазааның удуртчулары Селенги аймакта ажылдап, чурттап чоруур тываларны «Ажылга кончук кызымаккай. Ажылгы кижилер» деп үнелеп, өскөлөргө үлегер кылдыр мактаар.

1995 чылда алдарлыг тыва чогаалчы Ч.Галсан «Улуг көш» деп

программа биле Моолдун өске аймактарында чурттап чоруур тываларны Сенгел сумунуң чыып көжүргөн. Ынчан Сенгел сумунуң үжөн хире тыва өг-бүлө көжүп келген. Оларның бирээзи — Алдарның өг-бүлөзи. Селенги аймактын Алдын-Булак сумундан өскөн сумунуң өг-бүлөзи биле көжүп келгеш, улаштыр-ла мал малдаан. Олар ам бо хүннерге чедир малын малдавышаан.

Ц.Алдар оюн сөөктүг. «Моолда оюн сөөктүг алды-ла өг-бүлө бар. Оюн деп төрөл-аймактын дугайында чүнү-даа билбес мен, чүге дизе өй-шаанда өгбелеримден бодумнуң сөөгүм, төрөл-аймам дугайында сонугар айтырып албайн чораан болган мен» — деп, ол тайылбырлады. Моолда сөөлгү чылдарда кижиге бүрүзү бодунуң төрөл-аймаан, угун билип чорзун дээр база моол чонунуң укызыгуурн экижидер сорулга биле паспортта кижиге бүрүзүнүң төрөл-аймаан бижир апарган. Чижээлээрге, Алдарның улуг огулунуң паспортунда бир-ле дугаарында

төрөл-аймаан- Оюн деп бижээш, дараазында адазының адын Алдар деп демдеглээш, үш дугаарында паспорттуң ээзиниң адын Батбаяр деп бижип каан болур.

Алдарның өөнүң иштин Д.Гэрэл дээр. Олар тос уруглуг. Ол хөй уругларны эки кижизидип, өстүргени дээр, Иениң ордениниң 2-ги болгаш 1-ги чадазы-биле шаңнаткан. Бо орденниң 1-ги чадазын сес уругну кижизидип, өстүргөн иелерге бээр. Оларның шупту уруглары янзы-бүрү черлерде ада-иезиниң адын сыкпайн эки ажылдап турар. Улуг огул Селенги аймакта мал эмчизи. Арканнары ада-иезиниң чанында Сенгел сумунда. Ийи огул септеп, чазаар ажыл кылырынга салым-чаянныг. Оларның бирээзи сумунуң чурттакчыларынга эргэжөк чугула болур чаа үениң мергежили — телемастер мергежилин шижээдип алган ажылдап турар, а Мөнхбаяр — автослесарь. Ортун огул Алтанбаяр келир үениң философ-ламазы. Ол Моолдун Улуг хүрээзинге алды чыл өөрөнгөн. Амгы үеде Индияның Дхармсалы хоорайда өөредилгезин уламчылап турар. Бо чылын ол ийи дугаар курсту дооскан. Алтанбаяр өөредилгеге, эртемге салым-чаянныг тыва кижилерниң бирээзи. Ол Моолда чурттап чоруур тываларның аразында бир дугаар

эртемниг лама болуп турар. Ол курс ажылынга судур очулдуруп, оон дылының төвүт, моол, тыва дылдар биле деннелгезин кылган. Оолдарының бичези Откунбаяр (моолдап откун дээрге «хеймер» дээр) база Хензбаяр (хенче база байырлал деп сөстөрдөн тургустунган) — школачылар.

Алдарның база бир онзагайы — ол хөлчөк чечен кижиге. Кижиге чугаалажып олурар аразында албан-биле кандыг-бир чечен сөстү ажыглап, чугаалаан чүүлүн оон биле бадыткап олурар. Ынчангаш оон дыңнап, демдегледип алганым чечен сөстөрнү номчукчуларга бараалгаттым.

Эъттиң үзүү, сөөктүң сыйы, ханның дамдызы

Азып чорааш, төрелин тывар

Сөөк артык бе? Хан артык бе?

Кижиге бүгүде экилиг, бактыг, Дыт бүгүде узун, кыскалыг.

Эки дарганың истээн изи артар.

Билимниг кижиге муну коргудар.

Баык кижиге өлүрдө шип-шимээн болур.

Мунден тодар, Төлден байыыр.

Мүн ишкен — арны кызыл, Шай ишкен — кодазы кызыл.

Баык кижиге — ыяш көжээ, Эки кижиге — саяк, чыраа.

Чаагай сөс амданныг, Баык сөс чыдадан чидиг.

Төрелин билбес кижиге Дыт иштинге аскан сарыг мечин.

Чер даянмас. Чеден чедип чер даяныр.

Бодап чорза, ужуражыр. Халдып чорза, чедер.

Кел дээр чаагай, Кет дээр багай.

Довук хемдээнден оглу чараш, Дорзук хемдээнден ады чараш.

Даг улуг бе? Даай улуг бе?

Чарын эдин чааскаан чивес.

Даайының кыдыыңга чарын тутпас.

Уйгум улгатты. Угаан кыскалады. Чараам хоюду.

Бир-ле черге сургакчылап чораш, бир-ле онзагай салым-чаянныг, онзагай будустуг кижилерге ужурашкаш, анаа өөрүп, сеткилин ханган, дыңнап-билип алганың чүүлүңге өөрүп, ол чүүл сени хей-аъттыг болдуруп турган ышкаш болур. Бо ужуражылга база шак ыныг болду.

Чоруур деп баарымыска, ол бис биле ужурашканыңга өөрээнин, сеткил хандыр хөөрөшкенин чугаалааш, каш сөстүг йөрээлди сеткилинден чугаалады:

Делгем чаагай хонаштыг чор, Дески бүрүн чыргалдыг чор. Узун бүрүн чыргалдыг чор, Узун чаагай угаанныг чор.

Алгаш чашканың аактыг кызыл шай болзун.

Аргадап чайгааның оол уруг болзун.

Үрениң танывас өнөр бол, Малың танывас бай бол.

Узун чаагай чаштыг, Удаан чыргалдыг, Менди чаагай чоргулаңар.

Оон ол чугаалаан сөстөринге мен база бүгү сеткилимден биле каттыштым. Йөрээл доктаазың!

Полина СЕРЕН, ТГШИ-ниң башкарыкчы эртем ажылдакчызы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң улуг уруувус Кызылдың №9 ортумак школазында тыва дыл болгаш чогаал башкызы **Оюнмаа Авий-ооловна МОНГУШ** Башкылар хүнүнде бодунун төрүттүнген хүнүн база демдеглээр. Уруувустун, дунмаларының ынак угбазының база өөнүн ээзинин ынаыштыг эжинин, ачыл-төлүнүн эргим авазының бо ийи байырлалы таварыштыр амыдырал-чуртталгазынга, ажил-ижинге улуг-улуг чедиинкинерни каң дег кадыкшылды күзеп тур бис.

Салгакчылар кижизидер
Салым чаян онашкан-дыр.
Сеткилдерни өөртүр кылдыр
Чедиинкини күзеп ор бис.

Улус чонга бараан боору.
Улуг, нарын харысалга.
Төрээн Тываң келир өйц
Төрелдеринде, чаштарыңда
Ада-иези, дунмалары, өөнүң ээзи, уруглары.

Онкология төвү грантылар конкурзунда

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының «Республиканың онкология диспансери» ККА-зы херэзженнерниң маммографтыг шинчилелин халаска массалыг организаастаарының эң эки төлөвилелиниң III-кү конкурзунга киржир. Россияның 22 регионнарының аразындан 25 күрүнениң медицина албан черлери чылдың болур грантылар конкурзунга киржир чагыын кириген. Тиелекчилер эмгек рагын диагностикаларга 1 000 000 доллар түнүг амгы үениң эң эки дериг-херекселерин – мобильдиг маммограф комплекзин алыр.

БИСТЕН САДЫП АЛЫҢАР

Минусинскиниң бирги сортунун далганы – шоодайда 620 рубль, Алтайның бирги сортунун далганы – шоодайда 690 рубль, Алтайның дээди сортунун далганы – шоодайда 710 рубль, Краснодарның чигири – шоодайда 970 рубль, Алтайның дээди сортунун макароннары – 18 рубль/кг, дузат-тынарда ажылгаар дус – 179 рубль (50 кг), дагаа буду – 81 рубль/кг, бройлер дагаа оолдары – 83 рубль/кг, ак саржа – 82 рубль/кг, үрмектээн горох – 15 рубль/кг, чингетараа – 19 рубль/кг, «Роллтон» лапша – 4,30 рубль/1шт., 3 литр соктуң – 58 рубль, чарба – 110 рубль/25 кг.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Загородный доора кудумчу, бажың 19а, «Эхнатон» баазында 3-кү склад; Каменистая кудумчузунда бажың 15; Мөөнөп болгаш үрмектеп садар база, Калинин кудумчузунда бажың 25 склад №3, Мөөнү-биле садып алыр улустарга өртектөр дугуржулга езугаар.

Харылзажыр
телефону: 5-38-40.

Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ

2008 чылдың сентябрь 23-те Тываның сураглыг оолдарының бирээзи — политолог, философ, Россияның философия ниитилелиниң, Россияның тюрк чоннарның Конгрессинин болгаш Россия чоннарының Ассамблеясының президиумунун кежигүнү, Тыва Республиканың Чазаның даргазының Канцеляриясында девискээр мониторингинин болгаш анализ Эргелилиниң килдис эргелекчизи Владимир Баринович Багай-оол аар арааш, хенертен мөчээр.

В.Б. Багай-оол 1951 чылдың декабрь 3-те Каа-Хем кожуунун Илйинка суурга төрүттүнген. Илйинканың сес чыл, Сарыг-Септин бир болгаш ийи дугаар школа-ларынга өөренип чораан. Кызылдың 2 дугаар ортумак школазын дооскаш, 1969 чылда Новосибирскиниң харылзааның электротехниктиг институтунче өөренип кирген. Ол 1970 чылда ССРЭ-ниң Чеспектиг куштеринче шеригке кыйгырткан. Совет-кыдат болгаш моол-кыдат харылзаалар чидгеленип турар үеде ол Моолда совет шериглериниң бөлүүнге албан эрттирген. Взвод командири, рота старшиназы шериг дужаалга четкен, 1972 чылда Совет Армияның хүрээленинден халашкан.

Шеригден келгеш Каа-Хем районун «Тиилелге» колхозунга трактористеп ажылчын намдарын эгелээн. 1973 чылда Омск хоорайга офицерлер курузун дооскаш, Илйинка школазынга шериг херээн болгаш эге класстарга башкылап ажылдаан. 1974 чылда ол Ленинградтын күрүне университетинин философия факультетинче өөренип кирген. 1979 чылда дээди эртемни чедип алгаш, 1981 чылга чедир ол Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылда филиалына ниитилел эртемнерин башкылаан. 1981-1982 чылдарда Кызылда күрүнениң башкы институтунга ажылдаан. 1982-1985 чылдарда ол Москваның Н.К.Крупская аттыг башкы институтунун аспирантуразына өөрениген. Ону дооскаш, Кызылда күрүнениң башкы институтунун ниитилел эртемин башкылап, филология факультетинин деканынга, профессор-лекторунга ажылдаан.

1992 чылдан эгелеп ол күрүне ажылчыны шилчээр. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының дузалакчызынга, Тыва Республиканың Президентизинин национал болгаш иштики политика талазы-биле чөвүлекчизинге ажылдаан. Тыва Республиканың Дээди Совединиң улус депутата.

Ш.В.Кара-оол, Х.Д.Монгуш, Ш.С.Иргит, С.И.Тен, А.П.Дамба-Хуурак, И.В.Чучев, К.А.Бичелдей, В.А.Кочергин, Ч.Д.Б.Ондар, В.О.Донгак, З.Н.Сат, А.В.Шелехов, Ю.И.Прохоренко, В.Д.Март-оол, А.С.Серен, В.К.Даржаа, М.Б.Ховалыг, А.А.Даржай, А.С.Хоюган, Д.И.Оюн.

Россия Федерациязының Коммунисттик партиязының республика комитети Коммунисттик партияның күш-ажылдың хоочуну, «Октябрь революциязының» «Хүндүткелдин демдээ» орденнер болгаш медалдарының эдилекчизи, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 2-ги, 3-кү, 6-гы чыыштарының депутаты чораан, Туран хоорайның хүндүлүг хамаатызы

Михаил Кан-оолович ДАМЧАЙНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ооң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыдылалын илередип тур.

МӨӨРЕЙДЕН КЫЛЗА...

Бистиң тыва чонувустун аразында шаг-шаандан тура ызыгуур салгаан хамнар-ла хей. Оларның ажык-дузанын чон көрүп-даа чораан, чоруур болгай. Хамнар, экстрасенстер хей болза, харын эки-ле ыйнаан. Ынчалза-даа чамдык улус ол хам ыңдыг, бо хам ыңдыг дижири... Ындыг болуру чөп. Чүге дизе кижиге бүрүзү аңгы: аажы-чан, энергиязы, кадыкшылы, назыны, өскөн байдалы дээш, оон-даа өске. Ынчангаш бир кижиге бир хамга баарга, тааржыр, өске-зинге бир өске хам тааржыр. Сарыг шажында айтып турары ыш-каш, чылдар, меңгилер, халаптар канчал тааржыр, таарышпас болгулаар-дыр.

Бир солунда («Аура»-даа ыш-каш—автор) дугайында номчаан чүүлүмде экстрасенс кижиге дуза дилеп чеде берген кижиге чугаалажып, ооң сеткил-сагыжын хандыр билип, а келген кижиге экстрасенс кижини аажок сонургап дыңнап оор болза, ол эмнээшкин боор деп каан. Хол-биле дээр, дегбес суйбаашкын кылыры албан эвес деп каан чоржук. Кижиге бодаарга, шын хире. Чүге дизе оларның энергетиктиг байдалы хөлчөк тааржыр, экстрасенс кижиге келген кижиниң сагыш-сеткилин чингедип, ооң бүзүрелин оттуруп, организмде эпчок байдалды эде тургузарына улуг идигни бээр. Чамдык улус-биле чугаалажып оргаш, үе-шак эрткенин безин билбейн баар бис. А өске кижилер-биле чугаа шоолуг чылбастап, дүрген-не оон адырлып алырын бодай бээр болгай. Кударап келгенде, бодунун сагыш-сеткилинге тааржыр эжи-биле бодаалын үлежип, хөрек чингеп-даа болур болгай. Таарышпас кижизиге чеже-даа эки

сөстөр сөглөп, суйбап турар болза, хоозун бооп болур.

Республика иштинге хамнарның мөөрейин чүге эрттирип болбас деп?! Солун ышкыжыл. Эң-не бөдүүн ийи-үш хире айтырылганы сумележип тургаш, салып болгай. Тыва чонга бо-ла таваржып кээри чоннун хамнарже, төлгечилерже барып турары айтырылганың аразындан шилип алгай. Аңаа киржирин күзээр кижиге бүрүзү кириш-кей. Ооң ызыгуур салгааны, сал-гавааны хамаан чокка кириштирер болза, таарымчалыг боор оң. Чүге дизе чамдык хамнар «мен хам уктуг мен» дижи, өске улусту билбейн чыпкаш-ла, ыңдыг-ыңдыг деп баары дыка хомуданчыг. Оон ыңай хей дуржулгалыг мен дээр-лери база тургулаар. Ажыы-биле чугаалаарга, тыва чоннун төөгүзүндө хам уктуг кижилер-ле хей болгай. Оларның аразында чеже-даа хамчыгыргы кижилер бар болза, «ызыгуурлуг бис» деп чарлаттынмастары база бар. Ынчангаш ыңдыг маргылдаа эрттирип чорудар болза, бот-боттарының аразында эп-сеткилдиг болурун база негээр деп бодаар мен.

Долума МОНГУШ.

ЧАГЫГ-ДИЛЕГ КИИРЭЭЛИҢЕР

Алдан-Маадыр суурунче, Аай-дедир аргыжарда, Арат чонга хала-даа чок Алгыг делгем орук болза... Эйт-кеш кемдээр чыгыгы Эдирээ дег оруктарны, Кижиге мээзи шимчээр чыгыгы Кидирээштиг оруктарны... деп, бо оруктап халыткан чон кожумак-таар.

Шынап-ла, алдан-маадыржыларның ынчалдыр ырлаарында

Чагаалар аразындан

ужур-ла бар. Бо суурже аргыжар орукта каш чылдар иштинде орулап, дескилевээнинден машина-техника-биле аргыжары бергедээн. Кожуунун удуртулганынга каш-даа даргалар солуккан. Олар кандыг-даа боттук үре-түнелдиг ажыл-херектер кылбайн келгеннер. Акша-төгерикини, машина-техниканың, кывар-чаар материалдарның чедишпезинге чылдак кагарлар.

Чончу арга-биле үле-херек бүдүрүп алырын кажан-даа бода-вастар. Тывага колхоз тургузушкунунун үезинде чоннун күжү-биле оруктар, көвүрүлгелер кылдырарының талазы-биле көскү черин ээлеп турган Багатыр Самбуевич Кошкар-оолдун арга-дуржулганын канчал үлөгерлеп болбас деп. Орук-чирик тудугларын, чаартылгаларын орта харыылап, башкарып турар албан чериниң кайда-чүде турарын кожуун иштинден сура-лап дилээш, тыппас хевирлиг.

Оорга-моон кертээр чыгыгы, Оңул-чингил оруктарны Орулаар дээш, дескилээр дээш, Орта таптыг башкарыптар Ойлукут-ла дарга болза?

Арат чоннун хосталгазы, ааскежи, келир үези, тыва черге амыр-шөлөөн чуртталга дээш амы-тынын харамнанмай тур халышкан алдан маадыр өбелеринин тура халышкынының 125 чери оюн таварыштыр оода-ла бо суурже аргыжылга оруун чаартып, септел-селиринге деткимчеден көргүзөр талазы-биле дузадан кадарын кожуун суму чагыргазындан, ону харыылап турар орук черинден ээ көрнүрүн алдан-маадыржылар дилеп турарын, оларның өмүнээ-зинден бижээним бо.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-38, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредитге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, кездээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпур — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8300. Чагыт 110. Номериң парламга дужааганы:

график езугаар — 22.00, херек кыргында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээр.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг курунениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.